

Intern Rapport

Archeologisch onderzoek Edegem-Buizegem 2005-2006

Jessica Vandeveld
Rica Annaert

Intern Rapport

**Archeologisch onderzoek Edegem-Buizegem
2005-2006**

Veldwerk: Jessica Vandevelde
Rob Vanschaubroek
Verwerking & Tekst: Jessica Vandevelde
Wetenschappelijke begeleiding: Rica Annaert

Brussel, 2006

Inhoudsopgave

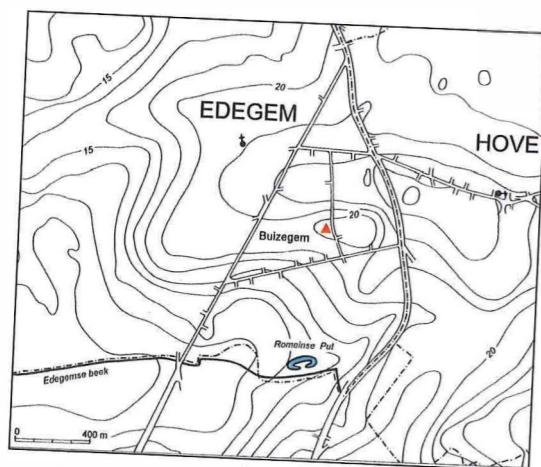
1. Inleiding	
1.1 VERANTWOORDING VAN HET ONDERZOEK	4
1.2 HISTORIEK VAN DE SITE	
1.2.1 <i>Historisch onderzoek</i>	4
1.2.2 <i>Vroegere opgravingen</i>	5
1.3 TOPOGRAFIE EN GEOLOGIE	5
2. Finaal Neolithicum	
2.1 FUNERAIRE STRUCTUUR	5
2.1.1 <i>Beschrijving</i>	6
2.1.2 <i>Vondstmateriaal</i>	6
2.1.3 <i>Vergelijkingsmateriaal</i>	7
2.2 VUURSTEEN ARTEFACTEN	
3. IJzertijd	
3.1 FUNERAIRE STRUCTUUR	
3.1.1 <i>Beschrijving</i>	8
3.1.2 <i>Vergelijkingsmateriaal en interpretatie</i>	9
3.2 NEDERZETTINGSSPOREN	
3.2.1 <i>Gebouwnplattegronden</i>	11
3.2.2 <i>Gracht</i>	12
3.2.3 <i>Kuilen</i>	12
3.2.4 <i>Losse paalkuilen</i>	13
3.2.5 <i>Het vondstmateriaal</i>	13
3.2.6 <i>Besluit</i>	14
4. Romeinse periode	
4.1 BRANDRESTENGRAVEN	14
4.2 CREMATIERESTEN	14
4.3 VONDSTMATERIAAL	15
4.4 ROMEINSE AANWEZIGHEID IN DE BUURT VAN EDEGEM	15
5. Vroege en volle middeleeuwen	
5.1 BEGRAAFPLAATS	
5.1.1 <i>De graven</i>	15
5.1.2 <i>De kerkhofgracht</i>	17
5.2 NEDERZETTINGSSPOREN	
5.2.1 <i>Paalkuilen</i>	17
5.2.2 <i>Waterputten</i>	17
5.3 INTERPRETATIE	18
5.4 KALKONTGINNING	20
5.5 PLOEGSPOREN	20
5.6 HET VONDSTMATERIAAL	
5.6.1 <i>De kerkhofgracht</i>	20
5.6.2 <i>De waterput</i>	21
5.6.3 <i>Kleine contexten</i>	23
5.6.4 <i>Dierlijke resten</i>	23
6. Besluit	23
Summary	24
Bibliografie	26
Bijlagen	29

1 Inleiding

1.1 VERANTWOORDING VAN HET ONDERZOEK

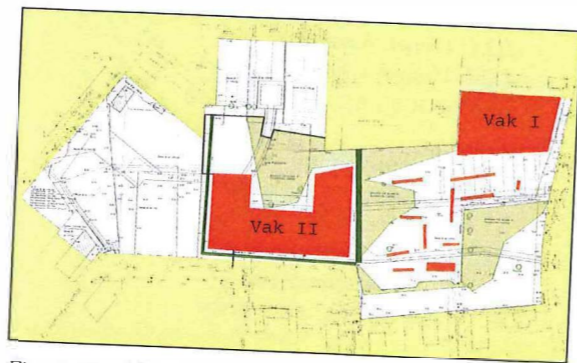
Gedurende de zomermaanden van 2005 en 2006 voerde het VIOE – Antwerpen een preventief archeologisch onderzoek uit in de gemeente Edegem, tussen de J. Verbertlei en de Boniverlei (fig. 1), in het kader van een verkavelingsaanvraag. In het noordwesten van het terrein was reeds een gekende archeologische site aanwezig (zie verder). Op basis van deze gegevens op de Lokale Archeologische Advieskaart (LAA) stuurde de gemeente de verkavelingsaanvraag door naar de cel archeologie van het Agentschap RO-Vlaanderen (de vroegere Afd. Monumenten en Landschappen). Deze adviseerde een preventief vlakdekkend onderzoek ter hoogte van de gekende site en een proefsleuvenonderzoek op de rest van het terrein, in totaal 4,5 ha. Dit werd uitgevoerd door het VIOE in juni – oktober 2005; de verkavelaar financierde een deel van de kraankosten, de gemeente Edegem zorgde voor logistieke steun. Van dit onderzoek verschenen reeds een aantal korte rapporten.¹

Figuur 1: Locatie van de site.

De proefsleuven in het zuiden van het terrein bleken negatief, maar ten westen van de gekende site kwamen wel sporen uit de ijzertijd en de Romeinse periode aan het licht. Daarom werd beslist ook dit centrale gedeelte van de verkaveling vlakdekkend op te graven (fig. 2). De gemeente Edegem financierde hiervoor de kraankosten en de aanstelling van een projectarcheoloog. Het VIOE zorgde voor de arbeiders en de wetenschappelijke begeleiding. Deze tweede fase vond plaats in mei-juni 2006. In totaal werd een oppervlakte van zo'n 6000 m² vlakdekkend onderzocht. De bestaande begroeiing (haagafsluitingen en zones met bomen en heesters) mocht bij het archeologisch onderzoek niet

beschadigd worden, zodat een – beperkt – deel van het terrein ontoegankelijk bleef.

Figuur 2: Overzicht van de opgegraven zones en proefsleuven.

1.2 HISTORIEK VAN DE SITE

1.2.1 Historisch onderzoek

De site is gelegen in de wijk 'Buizegem'. Volgens toponymische studies behoort Buizegem samen met 3 andere Edegemse plaatsnamen (Edegem, Ghipegeem/Grijpegeem en (H)ei(s)engheem) tot de vroegmiddeleeuwse *ingabeem*-formaties. Traditioneel worden deze gekoppeld aan de Frankische kolonisatie en ze zouden teruggaan op grote landbouwexploitatie in de 4de tot 6de eeuw. Buizegem zou dan een afgeleide zijn van de persoonsnaam *Buso*. Deze vier plaatsnamen behoren tot een dichte groep dergelijke *-ingabeem*-namen rondom Antwerpen. Er is duidelijk een verband tussen deze dichte groep vroegmiddeleeuwse toponiemen en de vruchtbare leembodem van deze zone onmiddellijk ten oosten en zuidoosten van Antwerpen.²

In de historische bronnen wordt Buizegem voor het eerst vermeld in 1159 onder de noemer *mansus*, geschonken door een zekere Ausilia aan de abdij van Tongerlo. Deze vroege nederzetting was het eerste dorpscentrum, met een parochiekerk. De eerste vermelding van dit kerkje dateert uit 1173. Samen met nog twee kerken in het aartsdiaconaat Antwerpen werd het kerkje toen door Petrus, bisschop van Kamerijk, aan de kerk van St. Gorik te Kamerijk geschonken. De kerk bestond ongetwijfeld al veel vroeger. Vermoedelijk was Buizegem-Edegem oorspronkelijk reeds in het begin van de 9de eeuw een parochie van de abdij van Lobbes. Het patronaat werd wellicht vrij vlug geïsurpeerd door de machtige familie Van Buysegem.

In de loop van de 13de en 14de eeuw nam Edegem, in oorsprong een hoeve, de rol van dorpscentrum over (zie 5.3). Het oude kerkgebouw raakte wellicht rond 1300 in onbruik, en diende vanaf de 16de eeuw geleidelijk aan als steengroeve voor bouwmaterialen. Het betrokken perceel bleef wel de

naam *Oud Kerkhof* dragen, wat ook op de kadasterkaart van Popp nog vermeld staat, en het is tot op vandaag eigendom van de kerk (momenteel de kerkfabriek van St. Paulus te Antwerpen). Ook de aanpalende straat, de huidige Jan Verbertlei, is op de oude kadasterkaart aangeduid als *Oude Kerkhofweg*.

1.2.2 Vroegere opgravingen

Reeds in 1933 ondernamen de broers Van Melckebeke opgravingen naar de resten van het afgebroken kerkje, in de tuinen van de drie villa's die in de periode 1929-1930 op het perceel *Oud Kerkhof* gebouwd waren.³ De opgravingen brachten enkel de met puin opgevulde uitbraaksporen van het middeleeuwse kerkje aan het licht; nergens bleken de muren zelf bewaard te zijn. Het gebouwtje was oost-west georiënteerd en 16 bij 10,4 m groot. De oorspronkelijke muren moeten vrij zwaar geweest zijn (de uitbraaksporen waren 1 tot 1,7 m breed) en opgebouwd uit blokken zandsteen en kalkmortel. Tussen het bouwpuin in de afbraaksporen werden heel wat Romeinse *tegulae* gevonden die blijkbaar tussen de zandsteen ingemetseld zaten. De opgravers vonden ook heel wat skeletmateriaal, waaruit ze de conclusie trokken dat het kerkhof gelegen was tussen de kerk en de Jan Verbertlei. Ook bij de bouw van de drie villa's waren al skeletresten en fragmenten van houten kisten bovengehaald.

Gedurende de jaren 1966 en '67 werden deze vaststellingen geverifieerd door historicus R. Van Passen, door middel van beperkte steekproeven in de tuin van één van de villa's. Ook in de loop van de jaren '60 werd bij diverse graafwerken in de tuinen nog bijkomend skeletmateriaal teruggevonden.

Romeinse bewoning te Buizegem werd eveneens aangetoond in 1966, toen bij het aanleggen van de riolering in de nieuwe woonwijk langs de Buizegemlei, een Romeinse waterput met houten bekisting werd ontdekt.

Tot slot ondernam de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie (AVRA) in 1973 onder leiding van F. Brenders een nieuwe opgravingscampagne in de tuin van de middelste villa.⁴ De AVRA legde de uitgebroken muursporen van het Romaanse zaalkerkje en nog een aantal graven bloot, maar ook de paalsporen van een oudere houtbouw fase. Deze houtbouw was 11 m lang en zou uit de 11de eeuw dateren. Verder werden ook een aantal sporen aangetroffen die van vóór de bouw van deze houten kerk dateren, maar moeilijk te interpreteren zijn. Een tweetal proefsleuven ten zuiden van de kerk leverde in 1973 nog meer graven en volmiddeleeuwse bewoningssporen (paalgaten, resten van haarden en afvalkuiltjes) op. Deze proefsleuven bevonden zich in de huidige verkaveling en doorsnijden het huidige opgravingsvlak. In 1975 werd ten slotte eveneens door de AVRA onder meer

een waterput uit de 12de - 13de eeuw opgegraven. Alle plannen en registratiedocumenten van deze opgravingen van de AVRA zijn echter inmiddels vernietigd; zonder deze plannen bleek het onmogelijk om nog grondplannen of andere structuren te herkennen in de nederzettingssporen in deze zone.

1.3 TOPOGRAFIE EN GEOLOGIE

Edegem is gelegen in de zandleemstreek ten zuiden en ten zuidoosten van Antwerpen. Dit hoger gelegen droog zandleemplateau maakt geografisch deel uit van het 'Land van Boom'. Ter hoogte van de site bestaat het tertiaire substraat uit mariene glauconiethoudende zanden (de zgn. 'zanden van Edegem'), bedekt met pleistocene niveo-eolische zandleemsedimenten met textuur-B-horizont (w-Lba), en gedeeltelijk uit zwak gleyige zandleemgronden met textuur-B-horizont (w-Lca). Het klei-zandsubstraat begint er op geringe of matige diepte.⁵

De site is gelegen op het hoogste punt uit de omgeving (20 m TAW), ongeveer 850 meter ten noorden van de Edegemse beek, die behoort tot het Scheldebekken. Buizegem ligt net ten westen van de waterscheidingslijn tussen Schelde- en Netebekken.

Bodemkundig onderzoek op de site heeft uitgewezen dat de oorspronkelijke leembodem na de metaaltijden volledig weggeërodeerd is. Het niveau is 80 cm tot 1 m verlaagd, wat uiteraard gevolgen heeft gehad voor de bewaring van archeologische sporen ouder dan de middeleeuwen.⁶ Bovendien bleek heel het zuidelijke gedeelte van het terrein verstoord door grootschalige laatmiddeleeuwse mergelontginning (zie 5.4). De ontginningskuilen werden vrij diep uitgegraven, tot net boven de toenmalige grondwaterafstand, en hebben ongetwijfeld een groot deel van de bewoningssporen uit vroegere periodes weggevoerd.

2 Finaal-Neolithicum: 2300 – 2000 v.Chr.

2.1 FUNERAIRES STRUCTUUR

In de noordoostelijke sector van vak I bevond zich een indrukwekkend, tweefasig circulair grafmonument (grondplan: plaat I). De structuur bestond uit een centrale cirkelvormige greppel met een diameter van ca. 8 m, waarin 39 palen stonden ingeplant, met daar rond een externe circulaire gracht met een diameter van maar liefst 53 m. Terwijl de interne greppel vrijwel zeker uit het finaal-neolithicum dateert (2300 – 2000/1800 v.Chr.), kunnen we de externe gracht wellicht in de vroege ijzertijd plaatsen (zie Hoofdstuk 3).

⁵ Bayens 1975.

⁶ Met dank aan prof. Roger Langohr (UGent) voor de verschillende werkbezoeken en de mondelinge informatie.

¹ Annaert 2006a ; id. 2006b ; id. 2006c.

² Van Passen 1974, 24-25.

³ Van Passen 1974, 27-31.

⁴ Brenders 1974; id. 1975.

2.1.1 Beschrijving

De interne structuur was licht ellipsvormig en had een diameter van 8,40 m tot 8,80 m. De greppel was nog 38 tot 55 cm breed en was bewaard tot op 10 tot 50 cm onder het opgravingsvlak. Het profiel toonde een vrij vlakke bodem met zowat overal een roestband onderaan. In de greppel waren 39 forse palen met korte tussenafstand ingeplant, waarna de greppel terug dichtgegooid was. Deze palen hadden een diameter van gemiddeld 40 cm, en hadden een U-vormig profiel met ronde tot bijna vlakke bodem. De vulling van de paalkuilen was overwegend egaal lichtgrijs, en sterk uitgeloozd. De vulling van de greppel daarentegen was lichtokergeel, en homogeen van samenstelling (fig. 3). Volgens de bodemkundige bevindingen was de greppel opgevuld met leem/löss van de oorspronkelijke leembodem. Als sindsdien inderdaad zowat 1 m van dit oorspronkelijk bodemoppervlak weggeërodeerd is, mogen we ervan uit gaan dat de palen tot 1,5 m diep ingeplant stonden in een even diepe greppel. Een dergelijke diepe inplanting van de palen was nodig, gezien ze toch vrij zwaar waren en blijkbaar los in de greppel werden geplaatst, waarna de greppel is opgevuld. Met een ondiepere fundering zouden de palen beslist niet recht zijn blijven staan. Bovendien is het waarschijnlijk dat de palen nog voor een groot deel boven het oorspronkelijk loopvlak uitstaken, en zo een indrukwekkende palenkrans vormden.⁷

Figuur 3: Profiel van de interne kringgracht met paalkuil.

Binnen de cirkelvormige greppel was de bodem volledig vergraven door dassen (fig. 4). De aanwezigheid van een dassenburcht wijst er indirect op dat binnen de greppel oorspronkelijk een heuvellichaam was opgetrokken. De gangen van de dassenburcht waren opgevuld met dezelfde leemgrond als bij de greppelvulling. Het centrum van de grafheuvel werd nauwkeurig onderzocht en verdiept, maar er was geen centrale grafkuil aanwezig. Wel waren een drietal ondiepe kuilen te herkennen tussen de dierlijke vergravingen. Deze kuiltjes waren 25 tot 40 cm in doorsnede en een tiental cm diep; mogelijk gaat het om paalkuilen, maar een datering kon niet achterhaald worden. Wellicht zijn de

⁷ Mondelinge mededeling prof. Roger Langohr.

eventuele resten van een centraal graf verdwenen door de bioturbatie en diepgaande erosie. Zeker als het gaat om een zgn. 'bodemgraf', waarbij het lichaam op het toenmalig loopvlak werd gedeponerd, heeft de nivellerings van de grafheuvel ook alle resten van een mogelijk graf mee weggeveegd.

Figuur 4: Interne grafcirkel met dassenburcht in grondplan.

2.1.2 Vondstmateriaal

In de vulling van de greppel werd een tiental minuscule scherfjes teruggevonden. De scherfjes waren redelijk dunwandig, en handgevormd. De ceramiek was deels reducerend deels oxiderend gebakken, en gemagerd met zand en chamotte; slechts één scherf had een magering van silex of kwarts. Het aardewerk kon niet verder gedetermineerd worden. Andere dateerbare materialen, zoals houtskool, ontbraken.

In de lemige vulling van de dassenburcht centraal binnen de greppel werd wel een dunwandig versierd scherfje gevonden (fig. 5). De versiering werd aangebracht door middel van het indrukken van een getande spatel: hiermee werd een visgraatpatroon van parallelle streepjes gevormd, telkens bestaande uit vijf ingedrukte puntjes. Dergelijke versiering is typisch voor de klokbekerkeramiek (2100-1800 v.Chr.)⁸, en hoewel het scherfje buiten context werd gevonden kan het toch de datering in het finaal-neolithicum ondersteunen.

Figuur 5: Fragment klokbekerkeramiek uit de dassenburcht.

⁸ Butler & Fokkens 2005, 372; Van der Waals & Glasbergen 1955, 19-27.

2.1.3 Vergelijkingsmateriaal

In de typologie van Glasbergen⁹, in het kader van diens onderzoek van de grafheuvels van Toterfout-Halve Mijl (NL), worden 7 verschillende types van palenkransen onderscheiden, daterend van het laat-neolithicum tot de midden-ijzertijd. Het type grafmonument is vaak kenmerkend voor één bepaalde periode, en kan daarom van doorslaggevend belang zijn bij het dateren ervan. Grafmonumenten met een enkelvoudige palenkrans in een standgreppel aan de voet van het heuvellichaam (Glasbergen type 2) komen enkel voor in het laat-neolithicum¹⁰, en werden tot nu toe enkel in Nederland aangetroffen.

Tegen het eind van het laat-neolithicum, vanaf 2600 v.Chr., zien we het ontstaan van de zgn. 'bekerculturen'. Er zijn nog vrijwel geen nederzettingssporen bekend in Vlaanderen (met uitzondering van Oudenaerde-Donk en Donk bij Herk-de-Stad¹¹), hoewel de vele gekende losse vondsten een vrij intensieve bewoning suggereren. Het begravingssituatie verschuift van een collectieve naar een individuele begravingwijze, onder een grafheuvel of in een vlakgraf. De grafheuvels liggen doorgaans geïsoleerd, of soms op een rij langs een weg of een natuurlijke hoogte. De doden worden meestal geïnhumeerd maar ook crematies zijn gekend. Directe gegevens over de inhumaties zijn zeldzaam, want in de zure zandgronden blijft het skelet zelden bewaard. In het beste geval is nog een lijksilhouet afgetekend in het grondvlak. De lichamen lijken meestal met opgetrokken knieën op hun zijde te liggen, met het gezicht naar het zuiden. De grafkuilen zijn meestal oost-west georiënteerd. Naast palenkransen komen ook gewone kringgreppels voor en grafheuvels zonder randstructuur. Ook vlakgraven kunnen door een greppel omgeven zijn.¹² Als grafgift wordt vaak een klokbeker in het graf gedeponerd, en verder komen ook dolken in Grand Pressigny-vuursteen of kleine gepolijste bijtjes voor, en andere vuurstenen artefacten. Onder andere in Mol werd in 1962 een grafheuvel onderzocht (diameter 11 m), met aardewerk, een vuurstenen mes en stuk bot als grafgiften; terwijl te Kruishoutem een klokbeker en een gevleugelde pijlpunt in vuursteen gevonden werden in een vlakgraf.¹³ Grafheuvels met standgreppel en palenkrans (type 2) werden in Vlaanderen echter tot nu toe niet aangetroffen.

In Nederland werden wel verschillende dergelijke grafheuvels opgegraven, al gaat het meestal om oude vondsten. Te Anloo (Drenthe) werden in de

⁹ Glasbergen 1954; voor een volledig overzicht van de prehistorie in Nederland, zie Lauwe Kooijmans *et al.* 2005.

¹⁰ Glasbergen 1954, 6-7.

¹¹ Van der Plaetsen *et al.* 1985; Parent *et al.* 1989;

Blancquaert 1989; Van Impe 1983.

¹² Drenth & Lohof 2005, 433-441.

¹³ Crombé 1999, 208.

jaren '50 twee grafheuvels onderzocht, waarvan de greppels een resp. diameter hadden van 6,5 en 4,5 m, met een breedte van 50 tot 80 cm en 35 tot 50 cm. Het aantal palen bedroeg 19 en 16, en de sporen waren nog tot 80 à 90 cm onder het maaiveld bewaard. Bij beide cirkels was een centraal inhumatiegraf aanwezig. Op basis van ¹⁴C-datering konden beide grafheuvels in het finaal-neolithicum geplaatst worden (4140 ± 70 BP en 3965 ± 50 BP).¹⁴ Ook in Putten werd eind de jaren '40 een gelijkaardige grafheuvel opgegraven, die echter iets groter was; de standgreppel had een diameter van 15 m voor een breedte van 1 m. Het heuvellichaam was nog bewaard. 42 paalkuilen werden geregistreerd, maar de palenkrans moet oorspronkelijk uit zo'n 80 palen bestaan. De palen hadden alle een diameter van 20 cm en stonden op regelmatige afstand (30 cm) van elkaar. Het centrale inhumatiegraf was van het zgn. 'bijenkorstype', en bevatte een klokbeker.¹⁵

Een recenter Nederlands voorbeeld werd in 2004 opgegraven in Riethoven-Voordestraat (gemeente Bergeijk, N-Brabant). De standgreppel had een diameter van 7 m, maar was slechts voor ca. 2/3 zichtbaar. 20 paalkuilen waren nog bewaard, de volledige palenkrans moet uit ongeveer 30 palen hebben bestaan. De breedte van de greppel bedroeg maximum 60 cm, de palen hadden een variërende diameter, van 20 tot 50 cm. Bij deze site was de oorspronkelijke bodem in verregaande mate weggeërodeerd; de diepte van de sporen was bijgevolg vrij gering. Bij gebrek aan vondstmateriaal geassocieerd met de grafheuvel kon ook hier de funeraire structuur enkel op basis van typologie en bodemkundige vaststellingen in het laat-neolithicum of de vroege bronstijd gedateerd worden.¹⁶

De grafheuvel in Edegem past wat vormelijke kenmerken en afmetingen betreft, perfect in dit rijtje.

Het is duidelijk dat slechts een heel beperkt deel van de bevolking onder een grafheuvel begraven werd. Binnen een gemeenschap zou tijdens het laat-neolithicum en de vroege bronstijd slechts om de twee tot drie generaties aan iemand deze eer te beurt vallen, wellicht op basis van leeftijd, geslacht en status binnen de groep.¹⁷ Een grafheuvel heeft een meervoudige sociale betekenis voor de gemeenschap. Het is niet alleen een grafmonument ter ere van de overledene, maar ook een herinnering aan de gemeenschappelijke voorouders, een bevestiging van verwantschap en een symbolische claim op het land. Ook wanneer eeuwen later het direct genealogisch verband verdwenen is, blijft de voorouderlijke betekenis bestaan en wordt deze ook opnieuw bevestigd. Getuige hiervan de vele gevallen van herbruik van grafheuvels uit het laat-neolithicum of

¹⁴ Jager 1985, 215-219.

¹⁵ Van Giffen *et al.* 1971.

¹⁶ Van Waveren 2005, 22.

¹⁷ Drenth & Lohof 2005, 446; Fokkens & Jansen, 2002, 155.

de vroege of midden-bronstijd zoals in Edegem werd vastgesteld, of het ontstaan van grafvelden rond oudere heuvels.¹⁸ Veel grafheuvels liggen ook op een opvallende, zichtbare plaats in het landschap, een soort centrale, sacrale plaats in het cultuurlandschap.¹⁹ Dat de Edegemse grafheuvel op het hoogste punt van de omgeving is ingeplant, zal dan ook alles behalve toevallig zijn.

Tot slot nog een toponymische eigenaardigheid: onder meer in de Limburgse Kempen lijkt het toponiem 'blauwe steen' steevast geassocieerd te zijn met een neolithische grafheuvel, én met een grenspunt tussen drie gemeenten.²⁰ De site Buizegem ligt inderdaad vlakbij het grenspunt tussen Hove, Mortsel en Edegem. Een toponiem 'blauwe steen' werd voorlopig niet de directe omgeving gevonden, hoewel een vermelding werd gevonden uit de 16de eeuw van een hoeve genaamd 'de Blauwe Steen' in buurgemeente Kontich.

2.2 VUURSTEEN ARTIFACTEN

In vak II werden enkele vuurstenen artefacten en afslagfragmenten gevonden. Het gaat om twee klingen, waaronder één relatief grote met opvallend dunne hiel (plaat III.1), een fijn schrabbertje (pl. III.2), een kerntablet en twee afslagfragmentjes (pl. III.3)²¹. Jammer genoeg werden alle silexvondsten buiten context en verspreid over het terrein aangetroffen. De artefacten zijn bovendien zo weinig karakteristiek dat ze moeilijk kunnen gedateerd worden. Ze kunnen zowat in elke cultuur voorkomen vanaf het finaal-paleolithicum. Een datering tot in het finaal-neolithicum of vroege bronstijd, de periode van de oudste grafheuvel, is niet onmogelijk maar ook niet met zekerheid aan te tonen.

3 IJzertijd

3.1 FUNERAIRE STRUCTUUR

3.1.1 Beschrijving

Op regelmatige afstand van de centrale kringgreppel bevond zich een eveneens circulaire, brede en diepe spitsgracht (fig. 6). In tegenstelling tot de interne greppel kon deze gracht niet volledig opgegraven worden; ongeveer 2/3 van de cirkel bevindt zich nog op de aanpalende percelen, waar tuinen en woningen gelegen zijn (grondplan: plaat I).

¹⁸ Theunissen 1999, 107-108.

¹⁹ Fokkens & Jansen, 2002, 163.

²⁰ Mondelinge mededeling Luc Van Impe, waarvoor dank.

²¹ Met dank aan prof. Marc De Bie voor de determinatie van de silexvondsten.

De gereconstrueerde diameter van de gracht bedraagt maar liefst 53 tot 54 m. In doorsnede was de gracht 2,60 tot 1,10 m breed, en bewaard tot op 1,10 tot 1,70 m onder het opgravingsvlak. Rekening houdend met de reeds vermelde verregaande erosie van het oorspronkelijke bodemprofiel, moeten we ons een nóg bredere en diepere gracht voorstellen.

Figuur 6: Segment van de externe grafcirkel in grondplan.

Op vier plaatsen werd een doorsnede op de gracht uitgegraven. Deze doorsneden vertoonden overal hetzelfde profiel (fig. 7), waarin drie grote opvullingsfasen te onderscheiden waren²². In het spitsvormige onderste deel (ca. 15 cm breed) was een opvullingspakket aanwezig van 60 tot 80 cm met een duidelijke gelaagdheid. Dit wijst erop dat de gracht vrij snel op natuurlijke wijze gedeeltelijk is opgevuld. De inspoeling gebeurde eerst vanuit de binnenkant van het monument, met als resultaat een verschuiving van de greppel naar buiten toe, en later ook vanuit de buitenkant. In een tweede fase werd de gracht intentioneel opgevuld met grote brokken leem. Onderaan dit pakket waren duidelijke sporen van waterstagnatie aanwezig. De oorspronkelijk uitzonderlijk diepe gracht is wellicht vrij snel onder invloed van regenweer voor een deel ingekalfd. Om verdere instorting te voorkomen heeft men de gracht bewust zelf verder opgevuld met dit leempakket, tot boven het waterniveau. In een laatste fase zien we opnieuw een geleidelijke, natuurlijke opvulling van de nog resterende en veel ondiepere gracht. De brokkelige leemvulling duidt opnieuw op het bestaan van een verdwenen leembodem. Bij een reconstructie van het volledige bodemprofiel moet de gracht in oorsprong 2,30 tot 2,50 m diep geweest zijn. Het uitgraven ervan moet een immense karwei geweest zijn en toont het belang van deze structuur aan. Aanwijzingen voor de aanwezigheid van een heuvellichaam binnen de externe circulaire gracht waren er niet.

²² Mondelinge mededeling prof. Roger Langohr, waarvoor dank.

Figuur 7: Externe grafcirkel in profiel.

Nergens in het uitgegraven cirkelsegment werden vondsten aangetroffen, wat de datering van de spitsgracht niet eenvoudig maakt. De gracht wordt oversneden door verschillende andere sporen, o.a. een aantal middeleeuwse graven, een middeleeuwse gracht en een aantal niet-gedateerde paalkuiltjes. Ook deze oversnijdingen helpen ons dus niet verder naar een datering. Op basis van vergelijking met andere sites kunnen we de gracht wellicht in de vroege ijzertijd plaatsen.

3.1.2 Vergelijkingsmateriaal en interpretatie

De enorme afmetingen van de grafheuvel dwingen ons meteen een vergelijking te maken met het zgn. 'vorstengraf' van Oss (NL). Na de vondst van een bronzen *situla* onderzocht J.H. Holwerda in 1933 deze grafheuvel door middel van een aantal met de hand gegraven proefsleuven. Hieruit bleek dat het monument bestond uit een interne kringgreppel van ca. 15 m diameter, en een externe greppel met een diameter van maar liefst 53 m. Het heuvellichaam zou in het centrum tot 3 m hoog geweest zijn, en de omtrek ervan was in de jaren '30 wellicht nog zichtbaar.²³ De grote diameter van de grafheuvel is echter niet de enige overeenkomst met Edegem: ook in Oss bleek tijdens een nieuw, vlakdekkend onderzoek in 1997 dat de interne greppel deel uit maakte van een veel ouder grafmonument.

De interne grafheuvel werd bij de eerste opgraving in '33 niet herkend als een oudere fase, los van het veel grotere vorstengraf. Bij het nieuwe onderzoek en dankzij de herevaluatie van de oorspronkelijke velddocumenten kwamen hierover echter heel wat meer gegevens aan het licht. Op de originele foto's is duidelijk te zien dat het oudere heuvellichaam intact onder het nieuwe monument bewaard is gebleven, met een greppel rond de voet van deze oudste heuvel. Een grafkuil behorend tot deze fase ontbrak. Wel werd na de eerste opgraving een deel van een urn uit de midden-bronstijd gevonden tussen de weggebrachte aarde. Op basis van deze urn plaatsen Fokkens en Jansen de oudere grafheuvel in de midden-bronstijd; het staat echter

²³ Fokkens & Jansen 2004, 134.

niet vast dat deze urn ook echt met de grafheuvel geassocieerd kan worden. Een datering in het laat-neolithicum of de vroege bronstijd is dan ook niet uit te sluiten.²⁴ De grafheuvels maakten deel uit van een veel uitgestreker grafveld, met grafheuvels in de onmiddellijke nabijheid daterend uit het finaal-neolithicum, de vroege en de midden-bronstijd. Langs de oostzijde van deze interne greppel kwam bij de nieuwe opgravingen bovendien een dubbele en deels driedubbele rij palen aan het licht, die een 15 m lange en 1 m brede 'toegangsweg' vormde. De paalsporen werden overdekt door het latere, veel grotere heuvellichaam. Wellicht stond deze constructie in verband met de oudste grafheuvel, maar ook deze palenrij kon niet met zekerheid gedateerd worden. Een dergelijke toegangsweg naar een grafheuvel is zeldzaam, maar niet ongekend. Andere voorbeelden zijn te vinden in Haps en mogelijk in Zevenbergen, vlak bij Oss.²⁵

De bronzen *situla*, die in 1933 ontdekt werd, maakte deel uit van de grafinhoud van het grote 'vorstengraf' dat in de vroege ijzertijd over de oudere heuvel heen aangelegd werd. De grafkuil lag excentrisch ten opzichte van beide heuvels; wellicht heeft men uit respect voor de voorouders het centrum van de oude grafheuvel bewust vermeden om het oude graf niet te verstoren.²⁶ Herbruik van oudere grafheuvels uit het laat-neolithicum, de vroege en de midden-bronstijd komt veelvuldig voor in de late bronstijd en vroege ijzertijd. Dit kan gebeuren door in, op of rond een ouder heuvellichaam te begraven. De meest zichtbare uiting van dit fenomeen zijn de uitgestrekte urnenvelden uit de ijzertijd die vaak *rond* oude grafheuvels ontstaan (b.v. Meeuwen-Gruitrode rond de Tuudsheuvel²⁷). Ook kunnen urnen met crematieresten in de late Bronstijd en vroege ijzertijd worden ingegraven *in* een oud heuvellichaam (b.v. Hamont-Haartheide²⁸, Heede-Koerberg²⁹). Tot slot worden soms nieuwe kringgreppels boven *op* een oudere heuvel aangelegd, of wordt een nieuwe, grotere heuvel over een ouder monument opgeworpen zoals te Oss of te Edegem.³⁰ Dit herbruik komt zelfs nog tot in de Romeinse periode voor, zoals het grafveld van Weelde dat bovenop een grafheuvel uit de midden-bronstijd was aangelegd³¹.

De *situla* van Oss bevatte de crematieresten van een man van 40 - 60 jaar, en een aantal rijke grafgiften zoals een krom gebogen ijzeren zwaard met goudbeslag, resten van messen en paardentuig. Een dergelijke grafinhoud is typisch voor de elitegraven in de vroege ijzertijd. Het illustreert de opkomst van een nieuwe ideologie, vanaf ca. 700 v. Chr., met

²⁴ Fokkens & Jansen 2004, 134-137.

²⁵ Fokkens & Jansen 2004, 137.

²⁶ Fokkens & Jansen 2004, 135-137.

²⁷ Van Impe & Creemers 1991, 55-73.

²⁸ Roosens & Beex 1965.

²⁹ Klok 1988, 29.

³⁰ Theunissen 1999, 102-103.

³¹ Annaert 1998.

betrekking tot de heersende elites, die het imago cultiveren van krijgers te paard.³² Naast Oss werden in Nederland ook in Wijchen, Rhenen, Ede, Baarlo en Venlo gelijkaardige 'vorstengraven' gevonden met een *situla*, paardentuig en/of wapens. Dat van Oss is echter wel het enige met zo'n monumentale grafheuvel.³³ In België kennen we uit dezelfde periode het grafveld van Court-Saint-Etienne, een aantal grafheuvels in de Vlaamse Ardennen en het urnenveld van Rekem, waar o.a. geplooid of gebroken zwaarden, lanspunten en paardentuig dergelijke elites doen vermoeden.³⁴ Ook hier zijn de kringgreppels rond de graven beduidend kleiner, een diameter van 20 m behoort al tot de uitzonderingen.

De greppel rond het vorstengraf van Oss kan echter niet meer dan een 25-tal cm diep geweest zijn.³⁵ Hierin zit meteen het grote verschil met de kringgreppel in Edegem, die tot 2,5 m diep was. Een grachtprofiel vergelijkbaar met dat van Edegem werd veel dicht bij huis gevonden: in 1999-2002 werd op nauwelijks 3 km van de site, in buurgemeente Hove, uitgebreid onderzoek verricht op de site *Cnetbegem*.³⁶ Hierbij kwam o.a. een ovale kringgreppel aan het licht van ca. 13,5 op 17,5 m. Een stuk kleiner dus dan de cirkel in Edegem, maar de gracht had wel een heel gelijkaardig profiel, met dezelfde spitsvormige uitloper onderaan. De gracht was 90 cm tot 1,3 m breed en 1,1 m diep bewaard, maar ook hier werd een verregaande bodemerosie vastgesteld, zodat ook deze gracht oorspronkelijk een stuk breder en dieper moet geweest zijn. Centraal binnen deze gracht lag het restant van vermoedelijk een kleine grafkuil, waarin echter geen vondsten aanwezig waren. Ook de weinige scherfjes die in de gracht werden aangetroffen, waren niet nauwkeurig dateerbaar. Vlak naast de kringgreppel bevond zich wel een kuil met 5de-eeuws Kemmelbergaardewerk, versierd met lineaire groeven en een donkerrode beschildering, en een lokale imitatie van Marne-aardewerk, een pot met hoge uitstaande hals en een lage geknikte buik. Bij gebrek aan oversnijdingen van de sporen, kan niet met zekerheid gezegd worden of de kringgreppel ook in deze periode moet gesitueerd worden.

Figuur 8: Profiel kringgracht Hove.

Op basis van deze verschillende elementen menen we de kringgreppel in Edegem in de vroege ijertijd (800 - 475 v.Chr.) te mogen plaatsen, zonder evenwel uit het oog te verliezen dat er geen vondstmateriaal aanwezig is om deze datering verder te staven. De afmetingen van zowel de grafheuvel zelf als van de spitsgracht passen echter niet binnen het gekende beeld van het grafritueel in de vroege ijertijd in de Lage Landen en meer specifiek in de Kempen.

In westelijk Vlaanderen zien we dat in de late bronstijd en vroege ijertijd vooral vlakgraven voorkomen, in uitgestrekte urnenvelden. Slechts af en toe worden randstructuren aangetroffen, zoals te Velzeke (diameter 11 m) of Destelbergen (vierhoekige greppels). De meeste van deze grafvelden houden trouwens geleidelijk op met bestaan in de loop van de 6de - 5de eeuw.³⁷ Voor Antwerpen en Limburg zien we echter een andere situatie: in de tientallen gekende urnenvelden komen hier wel nog frequent grafmonumenten voor. Het gaat dan om grafheuvels van 3 tot 10 m diameter, soms met een onderbreking in de kringgreppels in het zuidoosten. Voorbeelden zijn te vinden in o.a. Neerpelt-De Roosen³⁸, Ache³⁹, Ravels-Heike⁴⁰, Donk⁴¹ en Kaulille⁴². In de Kempen komen ook zgn. 'langbedden' voor, langgerekte ovale greppels. De graven, zowel vlakgraven als graven met een monument, bevatten overal weinig grafgriffen. Typisch voor deze periode (700-600 v.Chr.) zijn de zgn. *Schrägandurnen* en *Harpstedurnen*. De rijkere inhoud van een aantal graven in Court-Saint-Etienne en Rekem zijn uitzonderingen, en voorbehouden voor een dunne toplaag van lokale elite.⁴³ Ondanks de afwezigheid van een grafinhoud (zij het door erosie, zij het door de onvolledige opgraving) kunnen we de kringgreppel van Edegem wellicht als

³⁷ De Mulder & De Clercq 2001, 158.

³⁸ Roosens *et al.* 1975.

³⁹ Beex & Roosens 1967.

⁴⁰ Annaert & Van Impe 1985.

⁴¹ Van Impe 1983.

⁴² Engels & Van Impe 1985.

⁴³ Bourgeois 1999, 239-240; 253-254.

³² De Mulder & De Clercq 2001, 163-164.

³³ Fokkens & Jansen 2004, 54-71.

³⁴ Bourgeois 1999, 252-254.

³⁵ Fokkens & Jansen 2004, 134.

³⁶ Verhaert & Annaert 2003.

'vorstengraf' interpreteren. Het is alleszins de grootste grafheuvel ooit aangetroffen in Vlaanderen. Sites zoals Edegem en Hove wijzen erop dat zelfs in het Antwerpse, waar de invloed van de Midden-Europese krijgerelite en sociale differentiatie toch vrij beperkt bleef, een aantal plaatselijke leiders zich de allures van Keltische krijgers aanmaten.

De vorm en afmetingen van de spitsgrachten rond de grafheuvels van Edegem en Hove waren tot nu toe ongezien. Maar zijn deze spitsgrachten echt uitzonderingen? De metaaltijden in de zandleemstreek ten zuiden en ten zuid-oosten van Antwerpen bleven tot nu toe immers vrij slecht gedocumenteerd. Edegem en Hove bevinden zich bovendien slechts aan de rand van de voor-Kempen. Mogelijk hebben we hier te maken met een grafritueel dat iets afweek in vergelijking met situatie in de eigenlijke Kempen? Het is echter te vroeg om op basis van twee sites hierover uitspraken te doen. Hopelijk zullen nieuwe vondsten ons in de toekomst meer informatie opleveren om deze vraag te kunnen beantwoorden.

3.2 NEDERZETTINGSSPOREN

In vak II werd een beperkt aantal nederzettingssporen aangetroffen, die als geheel te dateren zijn in de late ijertijd (250-57 v.Chr.).

3.2.1 Gebouwplattegronden

In totaal werden de plattegronden van twee één-schepige bijgebouwtjes en één hoofdgebouw herkend (grondplan: plaat II).

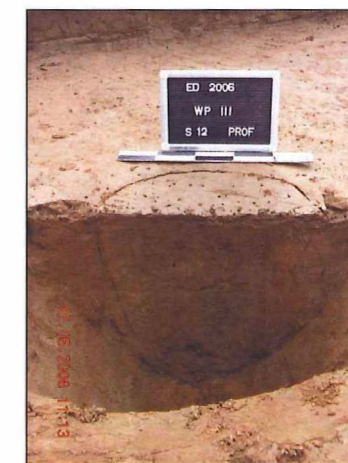
Structuur A bestond uit zes paalkuilen, en mat ca. 4,5 op 3,5 m. De zes palen waren ongeveer even diep ingegraven, en hadden allemaal een diameter van ca. 30 cm. Ook het profiel en de vulling van de paalkuilen waren gelijkaardig: een U-vormig profiel met ronde bodem, met een lichtgrijs-bruine zandige vulling. In de meeste paalkuilen waren wat kleine houtskoolspikkeltjes en kleine brokjes verbrande leem te zien. Het gebouwtje was zuidwest-noordoost georiënteerd. In 2 paalkuilen werden verschillende scherven gevonden, te dateren in de ijertijd. In één daarvan bevond zich een groot aantal scherven, waaronder een schouderfragment van een pot met een rij vingertopindrukken als versiering (zie 3.3). Dit type aardewerk is meer specifiek in de late ijertijd te plaatsen. Dit paalgat bevatte duidelijk heel wat meer scherven dan de andere. Soms kan de aanwezigheid van opvallend veel aardewerk in één van de paalkuilen van een gebouw wijzen op een intentionele depositie, na het opgeven en afbreken van het gebouw. In dergelijke gevallen gaat het echter meestal om (bijna) volledige potten of grote delen van eenzelfde pot, en/of secundair verbrand aardewerk.⁴⁴

⁴⁴ Van den Broeke 1999.

Dat is hier niet het geval, zodat we eerder aan toeval moeten denken.

Structuur B bestond uit 8 palen. Het gebouwtje mat 6,5 op 3 m en was oost-west georiënteerd. Eén paal, met name de zuidoostelijke hoekpaal, stond niet helemaal in rechte lijn met de rest, zodat de plattegrond enigszins onregelmatig is. De palen waren op ongelijke diepte ingegraven en hadden ook niet allemaal dezelfde diameter (van 30 tot ca. 40 cm). De paalkuilen hadden eveneens een U-vormig profiel met ronde bodem en een licht- tot middengrijs-bruine zandige vulling. Twee kuilen weken hier enigszins van af, met resp. een licht afgeplatte bodem en een lichtjes V-vormige bodem. In geen enkel paalgat werd vondstmateriaal aangetroffen; gezien de positie tegenover de andere sporen gaat het echter vrijwel zeker om een tweede bijgebouwtje uit de (late) ijertijd.

Tot slot konden ook nog de resten van een groter (hoofd)gebouw structuur C geïdentificeerd worden. Het gaat niet om een volledig grondplan maar enkel om een rij van vier grote paalkuilen. Het gaat bijna zeker om de dakdragende middenstaanders van een tweeschepig gebouw. Door verregaande erosie en natuurlijke verstoring zijn in dit geval wellicht de ondiepere wandstijlen verdwenen en enkel de zwaardere centrale paalkuilen bewaard gebleven. De vier zware kuilen hebben een diameter van 35 tot 45 cm. De vulling was midden- tot donkergrijs-bruin en twee paalkuilen vertoonden nog een duidelijke donkergrijs-bruine paalkern, met een diameter van telkens 25 cm (fig. 9). De kuilen hebben een U-vormig profiel met ronde bodem, met uitzondering van één paalkuil die een platte bodem vertoont. De palenrij is noordoost-zuidwest georiënteerd, en de onderlinge afstand tussen de palen bedraagt 3,5 tot 4 m. Drie andere paalkuilen kunnen mogelijk geïnterpreteerd worden als wandpalen die bij deze centrale rij horen, één aan de noordzijde en twee aan de zuidzijde, op ca. 3,5 m tot 4 m van de centrale palen.

Figuur 9: Paalkuil met paalkern.

We hebben hier mogelijk te maken met een boerderij van het *Haps*-type oftewel type *Oss* 4A, een

tweeschepig gebouw waarbij het dak steunt op een centrale rij zware palen. De wanden worden gesteund door een interne rij minder zware palen, terwijl de voet van het schilddak rust op een externe rij stijlen, alternerend geplaatst ten opzichte van de binnenstijlen⁴⁵. In het midden van de lange zijden bevinden zich twee tegenover elkaar liggende ingangen. Dit type huizen ontstaat in de midden-ijzertijd (5de-4de eeuw v.C.) maar blijft in gebruik tot zeker het einde van de 2de eeuw v.C. en mogelijk nog langer.⁴⁶ Twee paalgaten van gebouw C bevatten een elk een tweetal scherven, maar deze leverden geen meer nauwkeurige datering op. Gebouwen van het Haps-type worden zeer frequent aangetroffen in de Maas-Demer-Schelde regio, zowel in Zuid-Nederland (met als bekendste sites Haps⁴⁷ en Ors⁴⁸) als in Antwerpen en Belgisch Limburg. In de wijde streek rond Edegem zien we ze onder andere op de sites Kontich-Blaunesteer⁴⁹, Ekeren-Het Laar⁵⁰, Brecht-Zoegweg⁵¹ en Brecht-Capelakker⁵², en Wijnegem-Steenakker⁵³.

3.2.2 Gracht

Ten noordoosten van de bewoningssporen werd een rechtlijnige gracht (gr 1) aangetroffen, ca. 1 m breed en 35 tot 40 cm diep. Deze liep noordwest-zuidoost en bevatte een klein aantal scherven, algemeen te dateren in de ijzertijd. Het profiel had een brede V-vorm met afgeronde bodem, met onderaan een roestbandje (fig. 10). De vulling vertoonde een drietaal fasen: een natuurlijke inspoeling van zandige laagjes vanaf de zuidkant, een opvulling van grijs-bruin zand vermengd met brokken leem vanaf de noordkant, en ten slotte een grijs-bruine zandige opvulling met houtskoolspikkels en brokjes verbrande leem. Alle scherven bevonden zich in deze bovenste laag. Omdat de gracht zich in een hoek van het opgravingsvlak bevond, kon slechts een beperkt stuk van het verloop gevolgd worden, ca. 20 m. Zoals bij de andere grachten en greppels moeten we ook hier rekening houden met de verregaande bodemerosie: deze gracht moet oorspronkelijk vrij breed en diep geweest zijn.

Het gaat mogelijk om een erfafsluiting. Vanaf het begin van de late ijzertijd (ca. 250 v.Chr.) komt het voor dat nederzettingen omgegreppeld zijn, hoewel meestal slechts gedeeltelijk. Dit verschijnsel hangt samen met de geleidelijke overgang van periodiek zwerfende erven naar nederzettingen die steeds

⁴⁵ Schinkel 2005, 525; Gerritsen 2003, 45-46.

⁴⁶ Gerritsen 2003, 49.

⁴⁷ Verwers 1972.

⁴⁸ Schinkel 1998; Van der Sanden & Van den Broeke 1987.

⁴⁹ Verbeeck 2004.

⁵⁰ Delaruelle & Verbeek 2004, 137-151; Verbeek *et al.* 2001.

⁵¹ Delaruelle & Verbeek 2004, 120-124.

⁵² Gautier & Annaert in voorb.

⁵³ Cuyt 2003.

langer plaatsvast blijven, met huizen die vaker op dezelfde plaats worden herbouwd.⁵⁴

Figuur 10: Profiel gracht.

3.2.3 Kuilen

Verspreid over het hele terrein kwamen vrij veel kuilen voor. De meeste (k2, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13 en 14) waren langwerpig, ovaal tot afgerond rechthoekig en bruingrijs van kleur, met een lengte van 1 tot 1,5 m en een breedte van 0,5 tot 1 m. Andere waren eerder cirkelvormig (k3 en k6), met een diameter van 1 tot 1,5 m. De vulling van deze kuilen bestond eveneens uit bruingrijs tot lichtgrijs (uitgeloogd) zand. Eén kuil (k1) was min of meer achtvormig, had een donkerbruine vulling en was een stuk groter: 3 op 2 m (fig. 11). De meeste kuilen waren 20 tot 35 cm diep bewaard met een vrij vlakke bodem, maar veelal zeer onduidelijk afgelijnd door bioturbatie (mollenritten e.d.) en uitloging. In de vulling werden vaak kleine brokjes verbrande leem aangetroffen en kleine houtskoolspikkeltjes, maar weinig schervenmateriaal. De enige dateerbare fragmenten, twee randfragmenten met gegolfde rand en een wandfragment met ingekerfde lijnen, zijn te situeren in de late ijzertijd. Het overgrote deel van de kuilen kan echter slechts algemeen in de ijzertijd gesitueerd worden.

Figuur 11: Achtvormige kuil in grondvlak.

⁵⁴ Jansen & Fokkens 2002, 328; Bourgeois *et al.* 2003, 185.

Twee kuilen (k7 en k13) behoorden qua vorm en afmetingen tot de langwerpig/afgerond rechthoekige groep, maar bevatten roodverbrande aarde en houtskoolresten. Ze waren beide een 30-tal cm diep. Eén ervan bevond zich vreemd genoeg in een grote boomval. In Breda-Steenakker⁵⁵ werd een ovale kuil van gelijkaardige afmetingen eveneens in een boomval aangetroffen; de vulling bestond uit verbrande leem en houtskool. Deze kuil werd op basis van het aardewerk in de Romeinse periode gedateerd. Voorlopig is de functie van de kuilen niet duidelijk; de Romeinse kuil in Breda werd aangeduid met de noemer 'brandkuil', maar een echte functie werd niet gespecificeerd. Zeker is wel dat de aarde in beide kuilen *in situ* verbrand was, en dat er dus ter plaatse een vuur in heeft gebrand; het lijkt evenwel niet om haardplaatsen te gaan, noch om echte veldovens.

Ook van de overige kuilen is de functie niet met zekerheid te bepalen. Niettegenstaande het weinige vondstmateriaal gaat het wellicht om afvalkuilen. Een vulling van organisch afval is na meer dan 2000 jaar immers niet meer als zodanig te herkennen. Bovendien moeten we rekening houden met de bodemerosie sinds het einde van de metaaltijden: ongetwijfeld waren de kuilen oorspronkelijk een stuk groter en dieper. Zeker de cirkelvormige kuilen kunnen eventueel gezien worden als de resten van silo's, voor de opslag van voedsel, hoewel het typische klokvormige profiel van dergelijke silo's hier niet (meer) te herkennen was.

3.2.4 Losse paalkuilen

Verspreid over de verschillende sleuven bevonden zich verder nog heel wat paalkuilen met variërende diameters, dieptes en profielen, die niet direct in verband staan met andere sporen. In een aantal ervan werden scherven gevonden die ons een algemene datering in de ijzertijd geven. In veruit de meeste gevallen werd echter geen vondstmateriaal aangetroffen en kunnen we onmogelijk een datering vooropstellen. Het is bovendien mogelijk dat eventuele verbanden tussen verschillende sporen ons kunnen ontgaan, door de vele natuurlijke en subrecente verstoringen en de verregaande erosie van het terrein.

3.2.5 Het vondstmateriaal

Slechts een beperkt aantal sporen, vooral paalkuilen, bevatten vondstmateriaal. Ook in de grotere contexten zoals de (afval)kuilen of de gracht werd nauwelijks aardewerk aangetroffen. De weinige scherven die wel aan het licht kwamen bleken bovendien zeer fragmentarisch en moeilijk dateerbaar. De scherven werden gekwantificeerd en

⁵⁵ Hoegen 2004, 267.

onderverdeeld op basis van de oppervlaktebehandeling (besmeten, ruw of geglad). In totaal kon een 100-tal scherven met zekerheid in de ijzertijd gedateerd worden, waarvan slechts 10 randfragmenten. Deze randfragmenten waren zo fragmentarisch dat ze nauwelijks aan een bepaald vormtype konden toegeschreven worden; het was dan ook weinig zinvol deze scherven in een typologie onder te brengen.

Volgende randtypes werden aangetroffen (plaat IV): een licht uitstaande rand met afgeronde top en extern verlengde en afgeronde lip (pl. IV, 1); een eenvoudige uitstaande rand met licht verdikte en afgeronde top met golftrandversiering (pl. IV, 2); een eenvoudige rechtopstaande rand met afgeronde top (pl. IV, 3); een eenvoudige rechtopstaande rand met spitse top (pl. IV, 4); een licht uitstaande rand met verdikte en afgeplatte top met vingertopindrukken (pl. IV, 5); een eenvoudige naar binnen staande rand met afgeronde top (pl. IV, 6); een licht uitstaande rand met verdikte en afgeronde top (pl. IV, 7); een licht uitstaande rand met verdikte en afgeplatte top (pl. IV, 8); een eenvoudige licht uitstaande rand met afgeplatte top met vingertopindrukken (pl. IV, 9); en een licht uitstaande rand met verdikte en afgeplatte top met lichte binnen- en buitenlip (pl. IV, 10).

Bij de scherven die wel nauwer konden gedateerd worden, was dit vooral mogelijk dankzij de versiering. 13 scherven vertoonden een versiering, waarvan 4 randfragmenten. Drie fragmenten waren met groeven versierd (plaat IV, 6, 10 en 15), drie met kamstrepen (pl. IV, 14, 16 en 17), twee met een rij vingertopindrukken op de overgang van buik naar schouder (pl. IV, 11 en 12); op een fragment waren onduidelijke indrukken te zien (pl. IV, 13). Vier randfragmenten waren met vingertopindrukken versierd (pl. IV, 2, 5, 8 en 9). De meeste van deze versieringstypes, vooral de vingertopindrukken op de overgang buik/schouder, zijn typisch voor de late La Tène-periode (eind 2de eeuw v.Chr.), maar dergelijk handgevoerd aardewerk blijft voorkomen tot zelfs in de 1ste eeuw n. Chr.⁵⁶

3.2.6 Besluit

Door de beperkte oppervlakte enerzijds en de verregaande natuurlijke erosie en middeleeuwse verstoringen anderzijds kunnen we weinig vaststellingen doen over de uitgestrektheid, structuur of interne chronologie van de nederzetting. Meer gebouwsporen of andere nederzettingssporen zoals waterputten kunnen zich onder de bewoonde percelen bevinden of weggegraven zijn bij de middeleeuwse ontginningsactiviteiten. Bij gebrek aan oversnijdingen kunnen we bovendien onmogelijk vaststellen of de gebouwsporen tot eenzelfde

⁵⁶ Bourgeois *et al.* 1987, 50-56; Annaert 1993, 76-78.

bewoningsfase hebben toebehoord. We kunnen enkel besluiten dat de bewoningssporen algemeen te dateren zijn in de late ijzertijd. De datering van het aardewerk en de datering van de huisplattegrond overlappen in de 2de eeuw v.Chr., wat dan ook de meest waarschijnlijke datering is voor het geheel.

Het is niet ondenkbaar dat zich ook een grafveld in de onmiddellijke nabijheid bevond, gezien het continue gebruik van de site als begraafplaats in de voorafgaande en de daaropvolgende periodes.

4 Romeinse periode

4.1 BRANDRESTENGRAVEN

In het noordoosten van vak II bevond zich een viertal brandrestengraven, maar slechts één daarvan (pl. II, cr3) was nog in goede staat (fig. 12). De grafkuil, in grondplan een rechthoekige zwart gekleurde vlek van 1 m bij 65 cm, was nog tot 15 cm onder het sleufoppervlak bewaard gebleven. De kuil had een vlakke bodem en bevatte nog een pakket houtskoolbrokken vermengd met crematieresten. Daartussen bevonden zich ook verbrande ijzeren nagels, scherven van een bord en scherven van ten minste 3 gevormde bekers (zie 4.3). Het brandrestenpakket beperkte zich tot de bovenste 10 cm van de kuilvulling.

Figuur 12: Brandrestengraf in grondvlak.

Het tweede crematiegraf (pl. II, cr4) was verstoord door ploegsporen. De aflijning van de oorspronkelijke kuil was kapot geploegd zodat de oorspronkelijke vorm niet meer kon worden achterhaald. Het spoor bestond enkel nog uit een vijftal centimeter van een mix van teelaarde, lemige moederbodem en brandresten. Scherven of dateerbare brokken houtskool waren hier dan ook niet meer te vinden.

Naast deze twee duidelijk herkenbare graven kon nog een tweetal kleinere sporen in dezelfde zone mogelijk als brandrestengraf geïnterpreteerd worden (pl. II, cr1 en 2). Het gaat om twee onregelmatig

gevormde vlekken van een vijftal cm diep, met houtskoolspikkels, stukjes verbrande leem en wit-grijs asse-achtig materiaal vermengd met de lichtbruin-oranje leem van de moederbodem. Wellicht gaat het om de onderste resten van crematiegraven, waarvan de rest is weg geploegd of door nivellering verdwenen. Hier werden evenmin scherven of bruikbare stukken houtskool gevonden.

Deze vier sporen liggen vrij dicht bij elkaar, wat de indruk van een klein grafveld bevestigt. Mogelijk spreidt het begravingsareaal zich nog verder uit naar het noorden, waar het terrein voor ons ontoegankelijk was wegens de beplanting en de grens met de bebouwde percelen langs de Leopold III-laan.

4.2 CREMATIERESTEN

De crematieresten uit het eerste brandrestengraf werden uitgezeefd en verder onderzocht. Het totaal gewicht aan crematieresten bedroeg 241 gr, wat slechts ca. 1/3 is van wat normaal gezien rest van een gecremeerde volwassene. De fragmenten waren wel afkomstig van alle onderdelen van het skelet: 4% van de schedel, 1% van het axiaal skelet, 36% van de ledematen en 59% onbepaald. De fragmentatiegraad was middelgroot (1 tot 3 cm) en de verbrandingsgraad, graad 5 of 'oudwit', wijst op een temperatuur van de brandstapel van meer dan 800°C. De hoge verbrandingstemperatuur en de specifieke selectie van de crematieresten is typisch Romeins.

Verder werd vastgesteld dat het om een normaal gebouwde individu gaat, mogelijk een man, tussen de 20 en de 40 jaar oud. Er werden geen pathologieën opgemerkt.⁵⁷

Tussen de crematieresten bevonden zich ook enkele kleine botjes van dierlijke oorsprong, in dezelfde gecremeerde conditie. Het gaat om acht fragmenten waarvan twee aan vogels kunnen toegeschreven worden. Van de zes andere verbrande botfragmenten kan zelfs niet gezegd worden tot welke grote dierengroep ze behoren. De twee vogelbotjes komen mogelijk van kip maar zeker is deze determinatie niet.⁵⁸

4.3 VONDSMATERIAAL

Enkel het eerste brandrestengraf leverde vondstmateriaal op, met name de resten van een bord en van ten minste drie gevormde bekers (fig. 13; plaat V). Het bord is secundair verbrand, heeft een rechte uitstaande wand met afgeronde rand en een licht concave bodem. De bleek bakkende klei is grof gemagerd met kwarts en silexbrokkjes. Dergelijke borden worden doorgaans gedateerd vanaf het einde

⁵⁷ Informatie Marit Vandenbruane (VIOE), waarvoor dank.

⁵⁸ Tekst A. Eryvnc en A. Lentacker (VIOE), waarvoor dank.

van de 2de eeuw tot in de 3de eeuw⁵⁹. Twee bekers behoren tot het type van geveerde drinkbekers met strak profiel (type Hees 3). De wanden zijn versierd met kerfbanden. De bleekbakkende klei is fijn gemagerd en langs binnen en buitenzijde bedekt met een slordig aangebrachte bruinzwarte deklaag. Dit type bekers wordt algemeen geplaatst in de periode 2de-3de eeuw na Chr.⁶⁰ De resten van de derde geveerde drinkbeker zijn te fragmentair om het type te bepalen. De wanden zijn bedekt met barbotineversiering in florale motieven. Geen van de bekerfragmenten vertoont secundaire verbrandingsssporen.

Wat Romeins aardewerk betreft werd er verder enkel nog een scherv van een *dolium* gevonden in een van de proefsleuven. Deze bevond zich in de vulling van een laatmiddeleeuwse ontginningskuil, en is dus verder van weinig belang.

Hoewel er sprake was van vondsten van Romeins aardewerk en *tegulae* bij het amateur onderzoek in de jaren '30 en '60, is niets van dit materiaal bewaard. Ook het vondstmateriaal dat door de AVRA verzameld werd, Romeins en middeleeuws, is niet bewaard gebleven.

Figuur 13: Aardewerk uit Romeins crematiegraf.

4.4 ROMEINSE AANWEZIGHEID IN DE BUURT VAN EDEGEM

Het lijkt geen twijfel dat zich ook een Romeinse nederzetting in de onmiddellijke nabijheid van dit grafveld bevond. In 1966 werd immers een eiken waterput met Romeins materiaal aangetroffen bij de aanleg van rioleringen in de Buizegemwijk, en in de fundamente van het kerkje van Buizegem bleken heel wat *tegulae*-fragmenten verwerkt te zijn. Wellicht

⁵⁹ Determinatie door Sonja Willems en Alain Vanderhoeven, waarvoor dank.

⁶⁰ Vermeulen 1992, 87; Brunsting 1937, 75-76, PL. 3.

bevond de nederzetting zich meer naar het zuiden, langs de Buizegemlei, die net ten zuiden van de site loopt. Het tracé van de huidige Buizegemlei was volgens R. Van Passen ooit de verbindingsweg tussen de gallo-romeinse vicus van Kontich-steenakker met de huidige Mechelse Steenweg. Deze zou overeenkomen met een deel van de Romeinse weg die van Bavai over Asse, Rumst, Kontich en Mortsel naar het noorden liep.⁶¹ Een andere mogelijkheid is dat de zone ter hoogte van de Buizegemlei gewoon de beste locatie was om optimaal te profiteren van de zuidgerichte helling waarop de site zich bevindt.

Toponiemen doen vermoeden dat er op nog meer plaatsen in de buurt Romeinse aanwezigheid is geweest. Naast die van Kontich en Mortsel zijn er ook in Edegem zelf twee 'steenakkers' gekend, een toponiem dat vaak wijst op vondsten van Romeins puin. Ook de Keyster, in de buurt van Gipengem, doet volgens Van Passen denken aan typisch Romeinse 'kaster' of 'kester' namen.⁶²

5 Vroege en volle middeleeuwen: 9de – 12de eeuw

5.1 BEGRAAFPLAATS

5.1.1 De graven

Slechts een klein deel van het grafveld bevond zich binnen de huidige opgraving, met name de zuidelijke grens van het kerkhof (grondplan: plaat I). De oude proefsleuven van de AVRA-campagne in 1973 oversnijden deze sector; de meeste van de graven waren dan ook reeds geheel of gedeeltelijk weggegraven. Hoeveel graven er reeds waren opgegraven, was niet met zekerheid vast te stellen. Zeker is dat in de loop der jaren veel van het kerkhof bij diverse graafactiviteiten is verstoord. In de jaren '30 situeerden de broers Van Melckebeke het kerkhof enkel tussen de kerk en de Jan Verbortlei; daar waren immers bij de bouw van de villa's in 1929-30 heel wat skeletresten en resten van houten kisten bovengekomen. Dankzij een aantal steekproeven uitgevoerd door R. Van Passen in de jaren '60 en graafwerken in de tuinen van de omliggende villa's, werd duidelijk dat ook ten noorden, ten zuiden en ten westen van het kerkje begraven werd.

22 sporen konden met zekerheid als graf geïdentificeerd worden, waarvan er 9 intact waren en 13 reeds gedeeltelijk of grotendeels weggegraven in '73. Alle graven waren oost-west georiënteerd, behalve één graf dat noord-zuid lag (spoor VI/70). Vijf andere sporen waren mogelijk te interpreteren als graf, maar waren te sterk verstoord om dit met zekerheid te zeggen; er werden geen beenderen of houtresten in gevonden. Verder waren er nog minimum 5 verstoringen die de vorm en afmetingen van een graf hadden; hier bevonden zich mogelijk

⁶¹ Van Passen 1974, 27-28.

⁶² Van Passen 1974, 27-29.

graven die in '73 volledig werden uitgegraven. De 22 zekere graven konden in 4 categorieën verdeeld worden: 7 rechthoekige graven met resten van een houten kist, 12 rechthoekige graven zonder kist, 2 trapeziumvormige graven zonder kist (waarbij de grafkuil het breedst is ter hoogte van het hoofd en de schouders en smaller toeloopt naar de voeten toe) en 1 antropomorf graf (waarbij de grafkuil min of meer de vorm van het lichaam heeft met een ronde of rechthoekige uitsparing voor het hoofd).

Op basis van de afmetingen van de grafkuilen en/of kisten kunnen 4 graven als kindergraf geïnterpreteerd worden, waarvan 1 kistgraf (spoor II/101, II/97, V/35 en VI/74). Dit werd deels bevestigd door het antropologisch onderzoek (zie verder). Deze concentratie kindergraven is niet uitzonderlijk, een bepaalde zone van het parochiekerkhof was vaak gereserveerd voor kinderen, zoals dat ook nu nog vaak het geval is. Waar deze zone zich bevond binnen het kerkhof, in dit geval blijkbaar langs de zuidkant van de kerk, lag wellicht niet vast.⁶³

De afmetingen van de kisten varieerden tussen 34 tot 60 cm breed en 185 tot 230 cm lang; de kist van het kindergraf mat 94 op 25 cm. De grafkuilen zonder houten kist waren tussen 40 tot 57 cm breed en 170 tot 215 cm lang; de kindergraven tussen 33 tot min. 40 cm breed en 112 tot 150 cm lang.

Het skeletmateriaal was in bijzonder slechte staat, vaak was enkel een lijksilhouet te zien, soms nog enkele fragmenten van de lange beenderen of de tanden (fig. 14). De tanden van 9 individuen werden gerecupereerd voor verder antropologisch onderzoek, waarvan er 8 konden gedetermineerd worden: 2 kinderen tussen 4 en 6 jaar, een jongvolwassen man (17 tot 25 jaar), vier volwassenen tussen 20 en 40 (waarvan één zeker mannelijk, één mogelijk mannelijk en één mogelijk vrouwelijk), en een volwassen man van 40 tot 47 jaar.⁶⁴

Figuur 14: Inhumatiëgraf met partieel bewaarde lange beenderen en schedel.

De meeste graven lagen ca. 1 m diep onder het maaiveld of meer, alleen de kindergraven waren

⁶³ Boissavit-Camus & Zadora-Rio 1996, 50.

⁶⁴ Informatie Marit Vandenbruaene (VIOE), waarvoor dank.

minder diep. In geen van de graven werden grafgiften of andere voorwerpen aangetroffen. Wel bevatte de vulling van een 7-tal graven wat gefragmenteerd aardewerk, dat echter slechts heel algemeen in de volle middeleeuwen gesitueerd kan worden.

De datering van de graven blijkt dan ook problematisch, te meer wegens het gebrek aan vergelijkingsmateriaal. Archeologisch onderzochte grafvelden met een vergelijkbare context en uit deze periode zijn bijzonder schaars in de regio. Antropomorfe graven kunnen we algemeen situeren tussen de 10de en 12de eeuw. Bij opgravingen rond de kapel van Ouwen bij Grobbendonk⁶⁵ werden in de jaren '70 heel wat antropomorfe graven aangetroffen; ze werden tussen het eind van de 10de en de 12de eeuw gedateerd. In Muizen⁶⁶ waren een drietal antropomorfe graven met zekerheid ouder dan de 10de-eeuwse kerkfase, terwijl een aantal gelijkaardige graven in Dommelen⁶⁷ in het begin van de 12de eeuw geplaatst werd. Ook antropomorfe graven afgezet met natuursteen komen voor, en soms worden ze zelfs bepleisterd aan de binnenkant. Ze dateren uit dezelfde periode als de graven zonder stenen aflijning.

In al deze grafvelden komen ook kistgraven en/of rechthoekige graven zonder kist voor, soms zijn ze duidelijk ouder dan de antropomorfe graven, soms komen ze gelijktijdig voor en soms zijn ze jonger. Het is onmogelijk met zekerheid te bepalen of de andere graftypes in Edegem al dan niet gelijktijdig zijn met het antropomorfe graf. Doordat slechts een klein deel van het kerkhof werd aangesneden en er geen link kan gelegd worden met de bouwfasen van het kerkje, ontbreekt een duidelijke stratigrafie. Geen van de graven oversneede elkaar, wellicht mogen we aannemen dat de graven bovengronds op een of andere manier gemarkeerd werden. We weten niet zeker hoe oud het grafveld in oorsprong is, maar wellicht zullen de oudste graven dicht bij kerk hebben gelegen. Deze graven liggen eerder in de periferie van het grafveld, wat mogelijk betekent dat ze dateren uit de periode van maximale expansie van het kerkhof, dus net als het antropomorfe graf grofweg tussen de 10de en 12de eeuw.

5.1.2 De kerkhofgracht

Een gracht (pl. I, gr2) gaf de zuidelijke grens van het kerkhof aan. De gracht loopt van aan de Verbertlei met een wijde bocht in westelijke richting, tot bijna ter hoogte van de neolithische palenkrans. De gracht was 1,6 tot 2 m breed, en 70 tot 80 cm diep bewaard vanaf het sleufoppervlak (fig. 15). De vulling was homogeen donkergrijs, met onderaan wat inspoelingslaagjes en plaatselijk sporen van groene klei. Het profiel had een brede V-vorm, met een duidelijk afgelijnde maar onregelmatige bodemlijn.

⁶⁵ Mertens *et al.* 1977, 68-71.

⁶⁶ Mertens 1950, 186.

⁶⁷ Van Regteren-Altena 1989, 53.

Ten zuidwesten van de plek waar de funderingen van het kerkje zich bevonden, versmalt de gracht en stopt uiteindelijk. Of en waar de gracht opnieuw verder liep, kon niet worden vastgesteld. In deze zone bevonden zich geen graven, zodat we deze onderbreking mogen interpreteren als de toegang tot het kerkdomein, met wellicht een pad dat naar de kerk leidde.

De gracht bevatte vrij veel schervenmateriaal, maar zeer gefragmenteerd. Het materiaal dateert uit verschillende periodes, zonder aanwijsbare stratigrafie. Zo kwam er naast lokaal grijsbakkend aardewerk o.a. een fragment 9de-eeuwse Badorfceramiek met radstempelversiering voor, heel wat beschilderd Pingsdorfaardewerk uit de laat-10de tot 11de eeuw, en (soms geglaazuurd) Maaslands aardewerk uit de 11de en 12de eeuw. Dit wijst er op dat de gracht over een heel lange periode opengelegd heeft. Wellicht werd ze aangelegd samen met de bouw van de eerste kerk. De gracht geeft immers de grens van het kerkareaal aan, meestal een cirkelvormige zone met de kerk als middelpunt. De zone waar ook effectief begraven werd, beslaat niet noodzakelijk dit hele kerkareaal. Ook in Buizegem zien we een vrij grote afstand tussen de buitenste graven en de gracht.

Figuur 15: Profiel van de kerkhofgracht.

5.2 NEDERZETTINGSSPOREN

5.2.1 Paalkuilen

Over het hele terrein tekenden zich een vrij groot aantal paalkuilen af, vaak met duidelijk afgelijnde paalkern. Structuren werden evenwel niet herkend; net als de graven werden veel van de paalsporen reeds geheel of gedeeltelijk gecoupeerd bij de opgraving in 1973. Zonder de toenmalige grondplannen om aan de huidige opmetingen te linken, zullen we onmogelijk nog eventuele grondplannen of andere verbanden kunnen ontdekken.

De paalsporen bevonden zich zowel binnen als buiten de kerkhofgracht, en de sporen vermijden duidelijk de gracht zelf. Een aantal ervan doorsneden wel een graf. Het is niet duidelijk of alle paalsporen tot dezelfde fase behoorden. Een aantal paalkuilen

bevatte wat gefragmenteerd materiaal, voornamelijk slecht dateerbaar lokaal grijs handgevoerd aardewerk, maar ook wat geglaazuurd Maaslands wit aardewerk uit de 10de - 12de eeuw. Dit komt overeen met de vaststellingen van de AVRA, die in een aantal paalkuilen uit deze zone roodbeschilderd-aardewerk aantreffen. Een geïsoleerd paalgat bevatte een scherf die eerder in de ijzertijd thuishoort.

Een aantal grote paalkuilen met paalkern ten zuiden van de kerkhofgracht lijken een deel van een bootvormige plattegrond te vormen (pl. I, str²). Dergelijke bootvormige huizen zijn typisch voor de 10de-12de eeuw en werden op heel wat plaatsen in de regio gevonden (o.a. Ekeren⁶⁸, Brecht⁶⁹, Wijnegem⁷⁰, Grobbendonk⁷¹, Oud-Turhout⁷²). Dit komt overeen met de datering van het schervenmateriaal. Twee dubbele paalkuilen wijzen op herstellingen. De mogelijke plattegrond is echter maar voor de helft volledig. De reden hiervoor is niet duidelijk, er is geen verstorning te zien die de afwezigheid van de rest van de palen kan verklaren.

In elk geval is er duidelijk bebouwing geweest naast en op het kerkhof, op het ogenblik dat de kerk en het kerkhof nog in gebruik waren. Dit is niet uitzonderlijk: paalsporen afkomstig van bewoning of ander profaan gebruik (stallen of schuren, marktkramen, grazen van vee,...) komen frequent voor binnen een kerkhof.⁷³

5.2.2 Waterputten

Een eerste waterput (pl. I, wp1) bevond zich in het zuidoosten van het opgravingsvlak. De kuil was tot op een diepte van 2,4 m onder het sleufoppervlak uitgegraven, met vrijwel verticale wanden, een vlakke bodem met ronde overgang naar de wanden en een diameter van ca. 2 m. De vulling bestond uit homogeen grijsbruin zand, en bevatte geen materiaal. Er zijn geen sporen van een bekisting te zien, en wellicht is die er ook nooit in aangebracht: de waterput lijkt reeds tijdens de aanleg ingestort en opgegeven te zijn.

Een tweede waterput (pl. I, wp2) bevond zich ca. 35 m ten westen van de eerste (fig. 16). De put reikte tot op een diepte van 4,5 m onder het sleufoppervlak. De aanlegkuil had bovenaan een diameter van 5 tot 6 m; de eigenlijke putschacht was zichtbaar vanaf 2,5 m onder het sleufoppervlak en had een diameter van 80 tot 90 cm. Resten van de bekisting waren niet meer aanwezig. Een bekisting door middel van een uitgeholde boomstam is typisch voor de volle middeleeuwen (zoals o.a. te Ekeren⁷⁴, Brecht⁷⁵, Dommelen⁷⁶, Wijnegem⁷⁷, Grobbendonk⁷⁸),

⁶⁸ Delaruelle *et al.* 2003, 78.

⁶⁹ Id. 2003, 80-82.

⁷⁰ Cuyt 1986.

⁷¹ Annaert & Vervoort 2003.

⁷² Annaert 2000.

⁷³ Boissavit-Camus & Zadora-Rio 1996, 50-52.

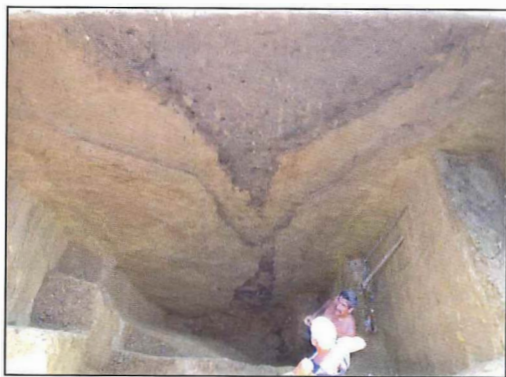
⁷⁴ Delaruelle *et al.* 2003, 78.

⁷⁵ Id. 2003, 80-82.

en kan ook hier het geval geweest zijn. In het profiel was duidelijk zichtbaar dat de bekisting voor recuperatie was uitgegraven, de oorspronkelijke aanlegtrechter en putschacht waren immers volledig vergraven. De achtergebleven kuil werd vervolgens opgevuld met nederzettingsafval. Dit scenario wordt bevestigd door het aangetroffen aardewerk (zie 5.6). Enerzijds bevatte de waterput materiaal uit de 10de en 11de eeuw, o.a. Maaslandse en Rijnlandse import, en anderzijds kwamen ook typisch 12de/begin 13de-eeuwse randtypes voor bij het Maaslands aardewerk. Dat deze twee chronologisch duidelijk verschillende contexten door elkaar voorkomen, wijst eveneens op het uitgraven van een oudere put.

Het oudste materiaal uit de put dateerde echter uit de eerste helft van de 9de eeuw, met name een groep scherven afkomstig van reliëfbandamforen uit Badorf. Ook een groep met schelpengruis gemagerd aardewerk dateert uit de 9de tot 10de eeuw. Het is het eerste bewijs voor een nederzetting in de nabijheid van het grafveld in de 9de eeuw. Paalkuilen of andere sporen die met zekerheid aan deze periode kunnen toegeschreven worden, ontbreken evenwel voorlopig. De 11de-eeuwse fase komt overeen met de datering van de meeste paalkuilen, en hoort dan ook wellicht bij deze bewoningsfase. Ook de graven en het jongste materiaal in de kerkhofgracht dateren uit de 11de-12de eeuw.

Figuur 16: Profiel van de vergraven waterput.

5.3 INTERPRETATIE

De enige twee onderzochte sites in de regio waar de situatie in de volle middeleeuwen enigszins te vergelijken is met Buizegem, zijn de kapel van Ouwen bij Grobbendonk⁷⁹ en de Martinuskapel in Dommelen (NL)⁸⁰. Ook hier gaat het om in oorsprong kleine rurale parochiekerken, hoewel deze kerken wel bleven bestaan. In de onmiddellijke nabijheid van beide kerken werd volmiddeleeuwse

⁷⁶ Theuws 1988.

⁷⁷ Cuyt 1986.

⁷⁸ Annaert & Vervoort 2003.

⁷⁹ Mertens *et al.* 1977.

⁸⁰ Van Regteren Altena 1989.

bewoning, in de vorm van bootvormige huizen, aangetroffen.

Op de site van Ouwen kon worden vastgesteld dat op het eind van de 8ste of begin 9de eeuw een houten kerkje werd gebouwd bovenop een aantal Merovingische elitegraven uit de 7de eeuw. In de loop van de 10de of 11de eeuw volgde een Romaanse steenbouwfase en nog later een Gotische kerk. Het kerkhof van Ouwen was eveneens omgeven door een droge greppel van ca. 1 m breed.

In een artikel over de opgravingen van de AVRA⁸¹ vermeldt F. Brenders dat het grafveld van Buizegem mogelijk dateert uit de 7de of 8ste eeuw. Dit zou betekenen dat de kerk van Buizegem mogelijk op dezelfde manier ontstaan is als die van Ouwen, op de locatie van een ouder (Merovingisch?) grafveld. De aanwezigheid van een Merovingisch grafveld zou dan verklaren waarom de eerste kerk in Buizegem ontstond en niet in de dorpskern van Edegem. Bij de opgravingen in '73 werd inderdaad een 11-tal graven binnen de kerk aangetroffen. Op basis van de weinige bewaarde gegevens, vonden wij echter geen enkel element dat op deze vroege datering zou kunnen wijzen. Een stuk van het grondplan, het enige gepubliceerde document, geeft integendeel de indruk dat de graven later zijn dan de houtbouwfase en zelfs later dan de bouw van de stenen kerk in de 11de eeuw.

Wij gaan er dan ook van uit dat er ten laatste in de 9de eeuw een bewoningskern bestond, met een grafveld waarbij later een kerkje ontstond. Het 9de-eeuwse materiaal uit de waterput wijst alleszins op de aanwezigheid van een nederzetting vlak bij het kerkhof. De gracht is er wellicht pas in de 10de of 11de eeuw gekomen. De aard van de 11de-12de-eeuwse bewoningssporen op en rond het kerkhof is moeilijker te interpreteren, het kan gaan om woningen maar ook om bijgebouwen of andere constructies. De ontginningskuilen, die ten laatste uit het begin van de 14de eeuw dateren, komen tot op een tiental meter van de kerkhofgracht. Deze kuilen hebben wellicht alle overige sporen van vroeg- en volmiddeleeuwse bewoning weggewist. We mogen de datering van deze ontginning dan ook als een *terminus ante quem* beschouwen voor het einde van de bewoning op en rond het kerkhof.

Het verdwijnen van deze bewoningskern past binnen een algemeen verschijnsel in de Kempen: veel vroeg- en volmiddeleeuwse nederzettingen verdwijnen of verplaatsen zich loop van de 12de-13de eeuw, of veranderen volledig van structuur. Tot het begin van de 11de eeuw bevinden nederzettingen zich vrijwel altijd op hogere gronden en dekzandruggen; vanaf dat moment worden plots ook nattere gronden in beekdalen ontgonnen. Als er in de oorspronkelijke kern reeds een kerk bestond, blijft deze vaak geïsoleerd midden de akkers staan, terwijl in de nieuwe kern niet noodzakelijk direct een nieuwe kerk gebouwd werd. De oorzaak van deze verschuiving is niet duidelijk. Mogelijk spelen ecologische redenen

⁸¹ Brenders 1974; Id. 1975.

een rol: de 10de eeuw blijkt een uitzonderlijk droge periode te zijn geweest. Misschien ging men daarom over tot het ontginnen van de beekdalen, wat een verdere uitdroging veroorzaakte van de hoger gelegen gronden. Ongetwijfeld spelen echter ook sociaal-politieke redenen mee. Nederzettingen kunnen enerzijds in belang afnemen en verdwijnen doordat de macht van de lokale grondheer afneemt en het grootgrondbezit versnipperd. Anderzijds is de locatie van de nederzetting die de functie van dorpskern overneemt vaak gekoppeld aan de woonplaats van nieuwe, in de 11de-12de eeuw opkomende lokale elites. Kerken worden vrijwel altijd gesticht door een geestelijke instelling of door lokale machthebbers met uitgestrekt grondbezit in de parochie. Deze maakt deel uit van de directe invloedssfeer van deze elite. De nieuwe machthebbers verplaatsen de parochiekerk dus dicht bij hun eigen woonlocatie, vaak een (motte)kasteel dat in een beekdal ligt.⁸² Deze evolutie werd tot nu toe enkel voor de Nederlandse Kempen uitvoerig onderzocht, maar ook bij ons is een gelijkaardig fenomeen vastgesteld. Op veel sites werd vroege en/of volmiddeleeuwse bewoning aangetroffen, maar geen sporen meer jonger dan eind 12de-13de eeuw. Een dergelijke breuk in de bewoningssporen werd vastgesteld in o.a. Grobbendonk⁸³, Hove⁸⁴, Wijnegem⁸⁵, Geel⁸⁶ en nu ook in Edegem-Buizegem. Nederlandse voorbeelden zijn o.a. Dommelen, Bergeijk, Hulsel, Bladel, of Nijhoven⁸⁷. Niet al deze bewoningskernen zijn verplaatst, sommige zijn ook gewoon verdwenen.

De verschuiving Buizegem – Edegem past perfect binnen dit zgn. Kempenmodel, wat duidelijk naar voor komt uit het historisch onderzoek.⁸⁸ De dorpskern van Edegem is zeker even oud als die van Buizegem, en zou eveneens ontstaan zijn vanuit een Frankische landbouwexploitatie. De bewoningskern groeide verder uit rond een aantal grote vroeg- en volmiddeleeuwse hoeven, met als centrum de hoeve 'aan het Dorp'. Het is niet helemaal duidelijk waarom de eerste parochiekerk in Buizegem en niet in Edegem ontstond. Wellicht speelde politiek de grootste rol, met name de aanwezigheid van de op dat ogenblik machtige familie Van Buyseghem. Deze familie had het patronaat over de parochie in handen, en zal er dan ook voor gezorgd hebben dat de kerk in de buurt van hun woonlocatie werd opgericht. In de 10de of 11de eeuw ontstaat de motte Ter Borch langs de huidige Drie Eikenstraat. De heren van der Borch waren afstammelingen van de Van Buyseghems, maar het goed lag veel dicht bij de dorpskern van Edegem en had gronden tot in het dorpscentrum. Het goed Ter Linden is een latere afsplitsing van Ter Borch, en was eigendom van de van Tylia's; het

⁸² Theuws 1989, 180-187.

⁸³ Annaert & Vervoort 2003.

⁸⁴ Verhaert & Annaert 2003.

⁸⁵ Cuyt 1986.

⁸⁶ Ooms 2007.

⁸⁷ Verhoeven & Theuws 1989, 180-187.

⁸⁸ Van Passen 1974, 59-89; 166.

kasteel ligt aan de rand van de dorpskern en krijgt later ook de status van 'dorpskasteel'. Bijna de hele dorpskern en de centrale Dorphoeve was eigendom van de Pitseburgs. Het is onder invloed van deze rijke en machtige families dat in 1297 de nieuwe parochiekerk op een perceel aan de rand van de dorpskern van Edegem wordt gebouwd. De pastoor had wel reeds in 1288 een woning in Edegem; het is dus goed mogelijk dat er reeds een voorlopige kapel in gebruik was in Edegem, gelijktijdig met de officiële parochiekerk van Buizegem.

Ten laatste rond 1300 raakte de kerk van Buizegem, en daarmee wellicht ook het kerkhof, dus in onbruik. De kerk bleef nog lang bestaan, maar wellicht was er geen of nauwelijks nog bewoning in de buurt. De kerk werd geleidelijk aan afgebroken om het bouwmetaal te recupereren, maar er bleef zichtbaar wel een kapelletje bestaan, want tot zeker in de 17de eeuw ging er nog jaarlijks een processie naar toe.

We zien dus in het geval van Edegem – Buizegem een aantal typische kenmerken terugkomen uit het Kempenmodel, maar andere aspecten wijken dan weer af. De volmiddeleeuwse bewoning van Buizegem verdwijnt immers eigenlijk niet, maar blijft nog een hele tijd gewoon gelijktijdig bestaan naast de Edegemse kern. De 'nieuwe dorpskern' is ook geen echte nieuwe kern: Edegem bestond al zeker even lang als Buizegem. Het is dus eerder het relatieve belang van de bewoningskernen, gesymboliseerd door de aanwezigheid van de parochiekerk, dat verschuift eerder dan de bewoning zelf. Over een eventuele verschuiving van de vroege naar de volle middeleeuwse bewoning kunnen we bij gebrek aan sporen weinig uitspraken doen. Het enige materiaal dat met zekerheid uit de 9de eeuw dateert, bevindt zich tussen de volmiddeleeuwse contexten. Andere bewoningssporen uit die periode ontbreken evenwel volledig en het is onmogelijk vast te stellen of dit komt door latere verstoringen, door de beperking van het opgravingsvlak of doordat de vroegmiddeleeuwse bewoningskern gewoon ergens anders lag.

5.4 KALKONTGINNING

In de zone ten zuiden van de twee opgravingsvakken brachten proefsleuven een grootschalige laatmiddeleeuwse ontginning van kalk en kalkhoudend zand en klei aan het licht. Grote rechthoekige kuilen werden systematisch tot net boven de toenmalige grondwaterafel uitgegraven, waarbij de vorige kuil telkens opgevuld werd met de uitgegraven grond van de volgende. Tussen de kuilen bleven bankjes uitgespaard in de leem. Volgens de bodemkundige bevindingen zou de ontginningskuilen ongeveer 800 jaar oud zijn⁸⁹. Deze stelling wordt bevestigd door historische bronnen. Van Passen⁹⁰

⁸⁹ Mondelinge mededeling prof. Roger Langohr (UGent), waarvoor dank.

⁹⁰ Van Passen 1974, 90-91.

vermeldt een akte uit 1352 waarin sprake is van ene pastoor Rutgherus, die een bunder land aankocht "met de opbrengsten die hij had van de mergel die hij uit een perceel land heeft gehaald ter plaatse waar de *Puiten* zijn". Dit gebeurde met de toestemming van "P., bisschop van Kamerijk". Het gaat hier ofwel over Philippus de Marigny, bisschop tussen 1306 en 1309, of over Petrus III de Levis, 1309 - 1324. Hoe lang de ontginning reeds voor deze periode of daarna nog in bedrijf was, is niet in te schatten. Verschillende toponiemen verwijzen alleszins naar deze activiteit: de zone waar de kuilen zich bevinden is nog steeds gekend als *de Puiten*, in 1518 wordt het toponiem *Mergelputte* te Buizegem vermeld, en verder droeg een perceel van de Grote Buizegemhoeve de naam *Mergelgat*.

De grootschalige graafactiviteit heeft ook zijn sporen nagelaten in de oorspronkelijke topografie. Hoewel de site gelegen is op het hoogste punt van de gemeente, vertoont het terrein hier een uitgesproken verzakking in het reliëf. Het hoogteverschil tussen de ontginningszone en de zone waar de middeleeuwse bewoning geconcentreerd was, bedroeg meer dan 1 m. Mergel, een natuurlijk mengsel van grondsoorten met koolzure kalk, werd reeds in de late ijzertijd in Gallië gebruikt als bemesting van landbouwgronden. De ontginningskuilen hebben ongetwijfeld heel wat oudere bewoningssporen weggeveegd; verschillende ijzertijdscherven en een randfragment van een Romeinse *dolium* werden in de opvulling ervan teruggevonden.

5.5 PLOEGSPOREN

Het hele terrein van vak II was in meer of mindere mate verstoord door diepe ploegsporen. De meeste waren 35 tot 40 cm breed met een tussenafstand van 25 tot 30 cm, donkerbruin-grijs van kleur en met een dubbel U-vormig profiel van een 10-tal cm diep. Ze liepen meestal in noord-zuid richting en bevatten subrecent (18de/19de-eeuws) materiaal. De sporen kunnen ons weinig meer vertellen dan dat het terrein in de laatste 200 tot 300 jaar als akkerland in gebruik was. Ter hoogte van vak I kwam dit soort ploegsporen weinig of niet voor. Een tweede type ploegsporen was vooral zichtbaar in het noordoosten van vak II, namelijk een concentratie van smalle en ondiepe sporen (ca. 8 cm breed en 5 cm diep), met een vulling van wit tot lichtgeel uitgeloozd zand. De sporen lopen eveneens noord-zuid en liggen dicht tegen elkaar; de oorspronkelijke onderlinge afstand is niet meer te achterhalen, aangezien vele verschillende gebruiksfases voor een heel onregelmatige verspreiding hebben gezorgd. Deze ploegsporen zijn ongetwijfeld een stuk ouder dan het eerste type, maar gezien het ontbreken van vondstmateriaal kunnen we ze onmogelijk dateren.

5.6 HET VONDSMATERIAAL

5.6.1 De kerkhofgracht

In totaal werden uit de kerkhofgracht 765 scherven gerecupereerd: 71 randfragmenten, 687 wandscherven en drie losse oren. Deze scherven vertegenwoordigen een minimum aantal exemplaren (MAE) van 77, maar gezien de hoge fragmentatiegraad is dit een weinig zeggend cijfer. De context bestond uit 613 fragmenten handgevormd grijsbakkend aardewerk (80%), 57 fragmenten Maaslands aardewerk (7%), 55 fragmenten roodbeschilderde Rijnlandse waar, 24 scherven gedraaid grijsbakkend aardewerk, 8 scherven verschaald met schelpengruis, twee fragmenten Badorf en twee fragmenten Pafraath aardewerk, naast een aantal fragmenten van dakpannen. Ongeveer 58% van het materiaal is vermoedelijk lokaal vervaardigd, 42% geïmporteerd.

Het best vertegenwoordigd is het handgevormd grijsbakkend aardewerk. Deze groep is voornamelijk van lokale oorsprong. Een 60-tal scherven vormt een groep met een matig grof verschaald beige tot grijsbeige baksel, waarvan de buitenkant donkergrijs tot zwart is en de binnenkant meestal lichtgrijs tot bijna wit. De scherven hebben een korrelig oppervlak en een soort 'metaalglans' aan de buitenkant. Het aardewerk is handgevormd, maar wellicht geïmporteerd. Dit soort baksel komt ook voor in verschillende andere contexten, maar in mindere mate. De meeste randfragmenten in deze groep hebben een randtype L4 (voor de beschrijving van de randtypes⁹¹ zie tabel 1).

Ook gedraaid grijsbakkend aardewerk komt voor, in mindere mate. Het is meestal iets fijner verschaald dan het handgevormd aardewerk en heeft een gladder oppervlak. Ook hier zien we een groep scherven met een afwijkend baksel: 25% van het gedraaid aardewerk heeft een fijn verschaald, lichtgrijs tot bijna wit baksel met een glad oppervlak. De kleur van het baksel doet vermoeden dat dit aardewerk geïmporteerd werd, hoewel het grondig verschilt van de gekende witbakkende importwaar uit het Maas- en Rijnland.

Van de importwaar was 17% afkomstig uit het Maasland rond Andenne (waarvan ongeveer de helft geglaazuurd), 17% uit het Rijnland (Pingsdorf). Het Maaslands en Rijnlands aardewerk is steeds fijn verschaald en hard gebakken, maar het Maaslands aardewerk heeft meestal een iets gladder oppervlak.

Van de scherven die aan een bepaald vormtype konden worden toegeschreven, waren er 55 (90%) afkomstig van kogelpotten of tuitpotten, 3 van kookpotten en 3 van kannen of kruiken (enkel in Maaslands en Rijnlands aardewerk).

Wat datering betreft ten slotte zien we een heel breed tijdsspectrum. Het Badorf-materiaal dateert ten laatste uit het derde kwart van de 9de eeuw; een groep met schelpengruis verschaalde scherven dateert uit de 9de of 10de eeuw en het materiaal uit Pafraath uit de 11de of 12de eeuw. Een zestal randfragmenten

⁹¹ De Groote 2006, 101-122.

Andenne-waar kon in de 12de tot 13de eeuw gedateerd worden, het overige Maaslands en Rijnlands aardewerk kan dateren van de 9de tot de 13de eeuw of zelfs later.⁹²

De vulling van de gracht bevatte vooral zeer gefragmenteerd materiaal, waarvan weinig of geen scherven terug aan elkaar konden gepast worden. Bovendien dateert het materiaal duidelijk uit verschillende eeuwen. Dit komt overeen met het beeld van een gracht die lange tijd in gebruik is geweest, waar slechts af en toe per toeval afval in terecht komt en die mogelijk ook wel eens hergraven werd. Het grote aandeel geïmporteerd materiaal, in het bijzonder Maaslandse en Rijnlandse waar, is typisch voor de streek.

5.6.2 De waterput

In de vulling van de waterput werden verschillende lagen onderscheiden (context nrs. 96, 97 en 98), hoewel er door de vergraving geen typisch waterput-profiel meer te herkennen was. Context nr. 96 is de bovenste laag van de vulling en bevatte het grootste aantal scherven. Context nr. 97 omvat laag 2, context nr. 98 lagen 4 en 6. Als gevolg van aanhoudend regenweer is de waterput echter ingestort voordat het profiel kon worden ingetekend. Er werden gelukkig wel nog enkele foto's genomen (fig. 16). De tweede helft van de vulling werd vervolgens machinaal uitgehaald zodat het aardewerk alsnog kon gerecupereerd worden (context nr. 127).

Context 96 bevatte 1313 scherven, met een MAE van 111. Deze werden onderverdeeld in 556 scherven handgevormd grijsbakkend aardewerk (42%), 399 scherven Maaslands aardewerk (30%), 320 scherven Rijnlandse waar (24%), 21 scherven Badorf aardewerk, 5 fragmenten gedraaid grijsbakkend aardewerk, 2 scherven verschaald met schelpengruis en 9 scherven van een ongekend type baksel. Er werden 128 randfragmenten geteld, 28 bodemfragmenten, 2 losse tuitjes en 1144 wandscherven. 57% bestaat uit import.

Van de 21 fragmenten Badorf-waar kon een groot aantal terug aan elkaar gepast worden (Plaat VI), en ook een aantal later gerecupereerde scherven uit context 127 waren van hetzelfde exemplaar afkomstig. De fragmenten zijn afkomstig van een reliëfbandamfoor; de opgelegde banden in geometrisch patroon werden extra versierd met radstempels. Het baksel is grof verschaald, zacht gebakken en vrij ruw.

Gedraaid grijsbakkend aardewerk komt bijna niet voor; handgevormd aardewerk daarentegen vormt veruit de grootste groep (Plaat IX). Het baksel is fijn tot matig grof verschaald, meestal vrij zacht gebakken en licht korrelig aan de oppervlakte. Een

⁹² Voor vergelijkingsmateriaal zie o.a. Borremans & Warginaire 1966; Sanke 2002; Theuws e.a. 1988; Verhoeven A. 1989 en Verhoeven A.A.A. 1998.

tiental scherven behoort toe aan de groep met het donkergrijs tot zwarte oppervlak met 'metaalglans' en grijsbeige kern (zie 5.6.1). Van de 83 randfragmenten behoren 18 tot het type L1E (21%), 16 tot het type L1D (19%), 8 tot L31, 6 tot L4 en 4 tot L17. De scherven met een L31-rand zijn altijd vrij dik en matig grof tot grof verschaald, met een korrelig oppervlak. Drie fragmenten vertonen een radstempel versiering.

Het Maaslands en het roodbeschilderd aardewerk (Platen VII en VIII) is opnieuw fijn verschaald en hard gebakken, met een glad oppervlak voor het Maaslands aardewerk en een iets korreliger oppervlak voor de roodbeschilderde waar. Van de 22 randfragmenten roodbeschilderde waar behoren 16 tot het type L68B. Dit type komt ook bij het Maaslands aardewerk veel voor, naast L26B (elk 5 van de 21 exemplaren). Van het Maaslands aardewerk vertonen slechts 25 scherven sporen van glazuur, geel tot roosachtig van kleur. Van het roodbeschilderd materiaal zijn zowat 80% van de scherven beschilderd met een rode tot roodbruine verf.

108 fragmenten zijn afkomstig van kogelpotten of tuitpotten, 21 van een reliëfbandamfoor (wellicht slechts één of twee exemplaren), 20 van kannen, 9 van kruiken, 4 van kommen en 2 van een zgn. 'amfoor' in roodbeschilderd Pingsdorf-aardewerk.

De datering is niet eenduidig. Badorf-aardewerk dateert zoals reeds vermeld ten laatste uit het derde kwart van de 9de eeuw. Het dateerbaar Maaslands en roodbeschilderd materiaal stamt deels uit de 10de tot 11de eeuw (17 fragmenten), maar een tiental randen in Andenne aardewerk dateren eerder uit de 12de tot 13de eeuw.

Context 97 bevatte 39 scherven, goed voor 10 MAE. De groep Maaslands aardewerk was het grootst met 23 scherven, en verder waren er 10 fragmenten handgevormd grijsbakkend aardewerk, 5 fragmenten roodbeschilderde waar en 1 fragment gedraaid grijsbakkend aardewerk. Dit betekent 71% import, hoewel het kleine aantal scherven deze verhouding kan vertekenen. De vier randfragmenten zijn afkomstig van 2 kogelpotten, een drinkbeker (Pingsdorf) en een kan (Pingsdorf). Drie van deze vier randfragmenten kunnen in de 10de tot 11de eeuw gedateerd worden.

Context 98 bevatte 55 scherven (MAE 12): 23 fragmenten Maaslands aardewerk, 18 fragmenten roodbeschilderd, 7 gedraaid grijsbakkend aardewerk, 5 handgevormd grijsbakkend aardewerk, één fragment met schelpengruis verschaald materiaal en één fragment uit Badorf. Het leeuwendeel is ook hier dus importwaar.

De groep van 7 fragmenten gedraaid grijsbakkend aardewerk behoort tot de groep fijn verschaald aardewerk met lichtgrijs tot bijna wit baksel (zie 5.6.1), en is wellicht importwaar. Het handgevormde aardewerk is grof verschaald en zacht gebakken, met een korrelig oppervlak. Van de Maaslandse waar vertoont slechts één fragment sporen van gele glazuur. Drie van de vier

randfragmenten behoren tot het type L26B. De scherven roodbeschilderde waar zijn alle beschilderd. Vijf fragmenten zijn afkomstig van een kogelpot, het fragment Badorf aardewerk van een reliëfbandamfoor.

Drie randfragmenten Maaslands aardewerk kunnen in de 12de tot 13de eeuw gedateerd worden, terwijl het fragment Badorf aardewerk uit de 9de eeuw dateert.

Context 127 ten slotte bevatte 161 scherven (MAE 26): 92 fragmenten handgevormd grijsbakkend aardewerk (57%), 32 fragmenten Maaslands aardewerk (20%), 7 scherven gedraaid grijsbakkend aardewerk, 3 scherven uit Badorf, 2 uit roodbeschilderd en ten slotte wat fragmenten van dakpannen. De verhouding lokaal/import is 40/60.

De scherven Badorf aardewerk passen aan de fragmenten uit context 96; één ervan is versierd met opgelegde banden en radstempels. Het gedraaid grijsbakkend materiaal is fijn verschaald, matig hard gebakken en glad. Het handgevormde materiaal is fijn tot matig grof verschaald, zacht gebakken en iets ruwer. De dikkere randen vertonen het type L31 (drie exemplaren), en verder komen ook L1D en L1E opnieuw veel voor (resp. 3 en 4 maal).

De herkenbare fragmenten zijn afkomstig van kogelpotten (14), kannen (3) en een reliëfbandamfoor (3). Opnieuw kan het Badorf aardewerk in de 9de eeuw gesitueerd worden, terwijl de motieven van het beschilderde Pingsdorf aardewerk in de 10de tot 11de eeuw thuishoren.

Uiteindelijk kunnen we stellen dat er wel een aantal verschillen aanwezig zijn in de datering en samenstelling van de drie vullingslagen (1, 2 en 4/6) die afzonderlijk werden ingezameld, maar dat we hier verder weinig conclusies kunnen uit trekken. Contexten 97 en 98 bevatten immers erg weinig materiaal in vergelijking met 96, en het is mogelijk dat de verhoudingen hierdoor vertekend worden. Door het uitgraven van de waterputbekisting is de stratigrafie vermengd geraakt, en kunnen we ons hierop niet meer baseren om de onderlinge relatieve chronologie te controleren. Context 127 is evenmin betrouwbaar, omdat het aardewerk hieruit slechts gedeeltelijk en na het vermengen van de verschillende lagen werd ingezameld.

Het handgevormd grijsbakkend aardewerk vormt in context 96 en 127 veruit de grootste groep, gevolgd door het Maaslands aardewerk en de Rijnlandse import. In context 97 en 98 vormt het Maaslands materiaal echter de grootste groep, en ligt het totale percentage importmateriaal een stuk hoger. Wat datering betreft ligt de nadruk in context 97 op de 10de tot 11de eeuw, terwijl in context 98 de dateerbare randen eerder uit de 12de of 13de eeuw stammen. In context 98 bevond zich dan wel weer een fragment Badorf. In context 96 lijken er zich drie groepen af te tekenen: een groep met Badorf materiaal en met schelpengruis verschaald aardewerk, resp. ten laatste uit het derde kwart van de

9de eeuw en uit de 9de tot 10de eeuw; een groep met roodbeschilderd en Maaslands aardewerk uit de 10de tot 11de eeuw; en een groep Maaslands aardewerk uit de 12de tot 13de eeuw. Dit zou kunnen wijzen op drie verschillende gebruiksfases, maar het aandeel 9de-eeuws materiaal is vrij gering. Wellicht heeft de waterput een 10de of 11de-eeuwse fase en een 12de/13de-eeuwse fase gekend, en is het Badorf aardewerk en het met schelpengruis verschaalde materiaal mogelijk residueel.

Dit onderscheid in datering kunnen we niet bevestigd zien in het lokaal vervaardigd materiaal. De datering hiervan is een steeds terugkomend probleem. Het geïmporteerde aardewerk uit de grote productiecentra o.a. in het Maas- en Rijnland zijn uitvoerig bestudeerd en gepubliceerd. Voor lokaal vervaardigd materiaal is dit veel minder het geval, en goed gedateerd vergelijkingsmateriaal is schaars. Dateringen zijn dan ook meestal op dit importaardewerk gebaseerd. Jammer genoeg bestaan alle contexten die hier bestudeerd werden uit een mengeling van materiaal uit verschillende periodes, en kon het lokaal materiaal ook hier niet nauwer gedateerd worden.

Er komt nauwelijks of geen roodbakkend aardewerk voor, en slechts heel weinig gedraaid grijsbakkend materiaal. Dit wijst op een vroege datering, eerder vóór de 13de eeuw. Ook de oververtegenwoordiging van kogelpotten en het zo goed als ontbreken van typische grape-randen kan hierop wijzen. Het handgevormd grijsbakkend aardewerk valt uiteen in een fijn verschaalde en matig grof verschaalde groep, met een min of meer gelijke verhouding. Een klein aantal fragmenten is echt grof verschaald, het gaat dan meestal om vrij dikke scherven en zware randen. De meest voorkomende randtypes zijn L1D, L1E, L29A en L6. De zwaardere randen vertonen meestal type L31 en de groep met donkergrijs tot zwart oppervlak met 'metaalglans' vertoont vooral type L4. Het lokaal aardewerk is bijna uitsluitend afkomstig van kogelpotten of tuitpotten, en kommen; kannen en kruiken komen uitsluitend voor in Maaslands of roodbeschilderd aardewerk.

5.6.3 Kleine contexten

Graven

In de vulling van een aantal grafkuilen werd wat gefragmenteerd vondstmateriaal aangetroffen. Het ging in hoofdzaak om volmiddeleeuws lokaal vervaardigd materiaal, slechts grof te dateren tussen de 10de en 12de eeuw. Een aantal van de verstoorde grafkuilen bevatte echter ook laatmiddeleeuws en zelfs 18de-eeuws aardewerk, wat ongetwijfeld bij de opgraving in de jaren '70 in deze sporen is terecht gekomen...

Paalkuilen

Van de met zekerheid als paalkuil geïdentificeerde sporen bevatten er slechts een klein aantal vondstmateriaal, en dan nog meestal slechts enkele scherven. Het ging vooral om erg gefragmenteerd en moeilijk identificeerbaar aardewerk. Het meeste materiaal kon algemeen in de volle middeleeuwen gedateerd worden.

5.6.4 Dierlijke resten - door A. Ervynck en A. Lentacker (VIOE)

De collectie dierlijk materiaal uit de Edegemse opgravingen is weinig omvangrijk (tabel 2). Dit moet zowel te maken hebben met de aard van het site als met de lokale bodemomstandigheden, die het bewaren van organische resten wellicht voor een deel nadelig beïnvloed hebben. Een inventaris van het materiaal staat weergegeven in tabel 2. Enkele losse vondsten zijn niet in het overzicht opgenomen.

Uit de vergraven waterput werd 9de, 10de en 11de-eeuws materiaal geborgen, gemengd met 12de/13de-eeuwse vondsten. Het merendeel van de gedetermineerde dierenresten behoren tot het rund terwijl beenderen van het varken en van schaaft of geit zeldzamer zijn. Opvallend is dat het bij de drie soorten vrijwel uitsluitend om schedelfragmenten gaat. Bij het rund zaten wel nog twee lange beenderen van onvolwassen dieren, meer bepaald een dijbeen en een scheenbeen, mogelijk van hetzelfde individu. Een runderbot, een kanonbeen (*metacarpus*) uit de voorpoot, is bewerkt. Beide uiteinden van het bot zijn in sterke mate afgevlakt en afgesleten, tot zelfs aan de centrale mergholte toe. Alhoewel kanonbeenderen van rund in middeleeuwse context vaak als glissen (een soort schaatsen) worden gebruikt, gaat het in het Edegemse voorbeeld niet om dergelijk voorwerp. Bij glissen is het ganse oppervlak van één zijde van het bot aangesleten tot één plat vlak, maar hier gaat het om slijtage die zich enkel aan de botuiteinden toont. Een functie kan voor dergelijk artefact niet meteen achterhaald worden. De ongedetermineerde beenderen uit de waterput zijn tenslotte voornamelijk kleinere fragmenten van de skeletelementen van grote zoogdieren.

Uit de kerkhofgracht, waarin scherven zaten uit de 9de tot de 13de eeuw, kwamen een aantal dierenresten waarvan er maar twee tot op de soort konden herkend worden. Een onderkaakfragment komt van een volwassen paard, waarbij de afmetingen een vrij klein type suggereren. Mogelijk gaat het om een deel van het skelet van een begraven kadaver vermits paardenvlees in de volle en late middeleeuwen bij ons niet op het menu stond. Een schedelfragment komt van een schap of een geit.

De vulling van een grote ronde kuil (WPII spoor 36) bevatte een aantal scherven die moeilijk dateerbaar zijn, en zowel uit de volle middeleeuwen als uit het begin van de late middeleeuwen kunnen stammen. De oogst aan dierlijk materiaal is schaars in

deze context en betreft een tandkiem van een varken en de kroon van een uitgevallen menselijke maaltand.

6 Besluit

De opgravingen in Edegem-Buizegem hebben alleszins enkele unieke vondsten en inzichten opgeleverd. De laat-neolithische grafheuvel met standgreppel en enkelvoudige palenkrans is de eerste en voorlopig enigste in ons land. Ook de enorme grafcirkel uit de vroege ijzertijd is uniek: het is de grootste die ooit in Vlaanderen werd gevonden en is in afmetingen enkel te vergelijken met het vorstengraf van Oss. We kregen een beeld van een uitzonderlijk graf van een ongetwijfeld uitzonderlijk persoon in de samenleving, van de inplanting van het graf in relatie tot de voorouders en het landschap, en van de sociale mechanismen die tot de oprichting van het graf hebben geleid. Ook de opgravingen van een grafveld uit de vroege en volle middeleeuwen is vrij zeldzaam in de regio, hoewel we jammer genoeg slechts een klein deel ervan konden bestuderen en zo moeilijk inzicht kregen in de datering, de stratigrafie of de relatie tot het kerkgebouw.

Afgezien van deze afzonderlijke elementen, ligt het belang van de site evenzeer in de uitzonderlijke, bijna onafgebroken occupatiegeschiedenis vanaf het laat-neolithicum tot in de late middeleeuwen. De nadruk lag in de opgegraven zone op de funeraire functie van de site, maar de bewoningssporen wijzen ook op een continue nederzettingfunctie zeker sinds de late ijzertijd. De zone direct rond de grafheuvels lijkt het centrum te zijn gebleven van alle latere occupatie. De locatie van de site, op het hoogste punt van de omgeving, speelde ongetwijfeld een doorslaggevende rol bij de inplanting van de grafheuvels. De hoog gelegen vruchtbare leemgrond was ook voor de prehistorische en vroegmiddeleeuwse bewoners een aantrekkingspool. In de Romeinse periode daarentegen moeten we de bewoningskern iets lager langs de helling situeren, ten volle profiterend van de op het zuiden gerichte ligging. Voor hun grafveld kozen ook zij evenwel voor een locatie dicht bij de grafheuvel.

Er zijn echter ongetwijfeld nog veel meer sporen te vinden in de onmiddellijke nabijheid. Binnen het kader van deze verkavelingsaanvraag was ca. 4,5 ha. open ruimte toegankelijk voor onderzoek, maar wegens de middeleeuwse versterking en de hedendaagse beplanting bleek het slechts voor 10 tot 15 % van deze oppervlakte nuttig om ook effectief vlakdekkend op te graven. Bovendien is zelfs deze 4,5 ha. wellicht slechts een klein deel van de oppervlakte waarover zich mogelijk archeologische sporen uitstreken. Zowel in het noorden als in het oosten en het zuiden werd de opgraving beperkt, door respectievelijk bewoning, de J. Verbterlei en de middeleeuwse versterking, terwijl de sporen duidelijk onverminderd doorliepen. Enkel langs de westkant lijkt de grens van de site bereikt, of toch zeker de grens van de nederzetting uit de late ijzertijd. Het

grootste deel van het kerkhof en de kerk zelf bevindt zich onder de bewoonde percelen en is wellicht helemaal verstoord. Ook de vroeg- en volmiddeleeuwse nederzettingssporen zijn weggevoerd door de laatmiddeleeuwse ontginning. Mogelijk bevinden zich nog meer Romeinse brandrestengraven onder de bewoonde percelen langs de noordkant, en ook de nederzetting uit de late ijzertijd strekte zich wellicht verder uit naar het noorden en het zuiden. Het is zeer aannemelijk dat ook de bewoners van deze nederzetting hun doden in de buurt van de grafheuvels hebben begraven, hoewel hier in deze zone geen sporen van werden gevonden. Tot slot zijn in de omgeving mogelijk ook nederzettingssporen te vinden die bij de grafheuvelfases behoren, uit de vroege ijzertijd en het laat-neolithicum. Hoewel we ze niet nauwkeurig kunnen dateren, wijzen de vuurstenen artefacten uit vak II op een occupatie die opklimt tot minstens in het laat-neolithicum.

Jammer genoeg is de omgeving, op de percelen van de toekomstige verkaveling na, zowat volgebouwd; het archeologisch potentieel zal ondertussen grotendeels vernield of definitief ontoegankelijk zijn. Toch hebben we een inzicht gekregen in het belang van deze site voor de lokale gemeenschap, in relatie met het landschap en de symboliek rond de voorouderverering. De aanwezigheid van het laat-neolithische grafmonument en later het vorstengraf heeft een sacrale betekenis gekregen, en gaf de site gedurende honderden, zelfs duizenden jaren een grote aantrekkingskracht als nederzetting en begraafplaats.

Summary

4000 years of settlement and burial in Edegem-Buizegem

During the summer of 2005 and 2006 the Flemish Heritage Institute carried out an archaeological excavation on the site of a future housing estate in the town of Edegem (province of Antwerp). A 10th to 12th century church and graveyard was known to be in the northeast corner of the development area, and had been subject of earlier amateur investigations in the 30's, 60's and 70's. The whole area, about 4.5 hectares, was first probed by test trenches, after which two smaller areas were selected to be fully excavated. The site yielded an amazing array of features from just about every time period, from the late Neolithic to the late Middle Ages.

The most unexpected find was a double ring ditch in the northeastern area, the remains of two consequent burrow periods. The inner ditch was about 8.5 meters in diameter, 40 to 55 cm wide and up to 50 cm deep. Taking into account the dramatic soil erosion that affected this area since the end of the Iron Age, the ditch originally must have been about 1.5 m deep. A single ring of 39 heavy, close-set posts were set in this ditch. This type of barrow only appears in the late Neolithic or early Bronze Age. A number of them are known in the Netherlands, but none had been found in Flanders up until now. A small fragment of bell beaker pottery, dating from about 2000 BC, further supported the late neolithic date of the

barrow. No traces of a central burial were found, probably as a result of soil erosion.

The outer ditch is of much later date, probably the early Iron Age. It ran perfectly concentric to the inner burrow, which suggests that the older burrow was still clearly visible at the time. In the early Iron Age, reuse of older burrows from the late Neolithic, early or middle Bronze Age, is not uncommon. Urnfields can appear centred around older burrows, secondary burials are dug into existing mounds or older burrows get covered with new ones. This burial mound however, had an astonishing diameter of 53 to 54 m. It's the largest burrow ever recorded in Flanders. Burrows dating from this period are usually between 3 and 10 m. in diameter, occasionally up to 20. Unfortunately, the ditch could not be fully excavated: over 2/3 of the circle remain inaccessible under the neighbouring garden plots. No burial was found belonging to this burrow either. Whether this is a result of the soil erosion or of the impartial excavation, remains uncertain. The only comparable site is the equally exceptional 7th century 'royal burrow' of Oss in the Netherlands, which also had a 53 m. diameter. This burrow featured a central burial with a number of rich grave goods, such as a bent iron sword with gold decorations, knives and horse gear. This selection of grave goods is typical for the rare - 7th century elite burials in the Low Countries; the dimensions of the burial mound however, are certainly not. The ditch was 2.6 m wide and 1.7 m deep (approximately 1 m of soil erosion not taken into account), and the lower half had a strange, cone shaped profile. Again, these measurements are exceptionally large. A close parallel for the shape and size of the ditch was found on the nearby site of Hove-Cuethbegem. Here, an early or middle Iron Age ring ditch was discovered in 1999 that was very similar in section, though the diameter of this oval shaped ditch was only 13.5 to 17.5 m. Unfortunately, it could not be dated more precisely.

It leaves no doubt that a 7th century chief of great local importance was buried under this mound. Whether the unusual shape and size of the ring ditches in Edegem and Hove are really exceptions, or whether they point to a previously unknown type of peripheral structures of prehistoric burrows, remains to be seen.

In addition to these extraordinary funeral monuments, a range of other features was also discovered. A small late Iron Age settlement was situated in the central excavation area. One main building and two small storage structures were recognised, dating from the 2nd century BC. Also in the central area, four Roman cremation burials were discovered which were, however, in very bad condition. Pottery from one of the graves dated from the 2nd century AD. This burial ground probably belonged to a Roman settlement along the Buizegemlei, a street south of the excavation area, which in Roman times connected the nearby vicus of Kontich with the major Roman road leading north. As was expected a small part of the known churchyard was (re)discovered in the northeastern area, more specifically the southern edge of the cemetery. Some 25 graves were present in this section, most of which had been disturbed by the amateur excavations in the early 70's. Clear dating evidence was lacking, but as a whole the graves could be dated between the early 10th to 12th centuries. A circular ditch of about 2 m wide closed off the churchyard. Pottery from this ditch suggested it was in use from the 10th to 12th century as well. The ditch showed an interruption southwest of the location of the church, which was likely to be

the entrance to the churchyard. The location of the church itself is known, but no longer accessible. Several postholes and a well containing 11th to 12th century pottery show that a contemporaneous settlement was present close by and even partly on the churchyard. The same well also contained pottery of an earlier phase, dating to the 9th to 10th century. Other features from this period are lacking, but the well suggests the presence of an early medieval settlement close to the cemetery as well. Any settlement remains of this period have probably been erased by some extensive late medieval sand extraction pits immediately to the south of the churchyard.

Though undoubtedly only a small part of the archaeological potential of this site has been uncovered, it has become clear that ever since the late Neolithic this location has played an important role for the inhabitants of the area. A burial mound was erected on this high ground, overlooking the area, and its presence has subsequently made the site an attraction point for settlement and burial practices for the next 4000 years.

Bibliografie

- ANNAERT R. 1993: Een viereckschanze op de Alfsberg te Kontich (prov. Antwerpen): meer dan een cultusplaats, in: *Archeologie in Vlaanderen III*, 53-125.
- ANNAERT R. 1998: Graven onder de pluggenbodem: vroeg-Romeins grafveld in de ruilverkaveling Poppel, *Romeinendag* 4, 25-26.
- ANNAERT R. 2000: Het middeleeuwse Oud-Turnhout op het spoor, in: BASILIANS J., *Oud-Turnhout*, Oud-Turnhout, 69-83.
- ANNAERT R. 2006a: Nieuw onderzoek op de middeleeuwse nederzetting te Edegem-Buizigen (Antw.), in: *Archeologia Mediaevalis*, 29, 130-134.
- ANNAERT R. 2006b: Een vorstengraf te Edegem-Buizigen (prov. Antwerpen)?, in: *Lunula, Archaeologia Protohistorica XIV*, 79-83.
- ANNAERT R. 2006c: Romeinse crematiegraven in proefsleuven te Edegem-Buizigen (Antw.), in: *Romeinendag, Jaarlijks Belgisch Congres voor Romeinse Archeologie*, 2006, 83-85.
- R. ANNAERT & L. VAN IMPE 1985: Een grafheuvelgroep uit de IJzertijd te Klein-Ravels (Gem. Ravels), *Archeologia Belgica* n.r. I-2, 37-41.
- ANNAERT R. & VERVOORT R. 2003: Grobbendonk, in: *Archeologia Mediaevalis*, 26, 13-15
- ART J. (red.) 1999, *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel IV: archeologie*, Gent.
- BAYENS L. 1975: *Bodemkaart van België. Verklarende tekst bij het kaartblad Kontich 43 E*, Gent.
- BEEF G. & ROOSENS H. 1967: *Een urnenveld te Achel-Pastoorbos*, *Archeologia Belgica* 96, Brussel.
- BLANQUAERT G. 1989: L'analyse tracéologique: l'exemple d'une concentration mésolithique à Oudenaarde-Donk (Belgique), *Les Cahiers de Préhistoire du Nord* 6, 22-32.
- BOISSAVIT-CAMUS B. & ZADORA-RIO E. 1996: L'organisation spatiale des cimetières paroissiaux, in: GALINIE H. & ZADORA-RIO E. (red.) 1996: *Archéologie du cimetière chrétien*, Tours.
- BORREMANS R. & WARGINAIRE R. 1966: *La céramique d'Andenne. Recherches de 1956-1965*, Rotterdam.
- BOURGEOIS I., CHERRETTÉ B. & BOURGEOIS J. 2003: Bronze Age and Iron Age settlements in Belgium. An overview, in: BOURGEOIS J., BOURGEOIS I. & CHERRETTÉ B., *Bronze age and Iron age communities in North-Western Europe*, Brussel, 175-190.
- BOURGEOIS J. 1999: De metaaltijden in Vlaanderen, in: Art (red.) 1999, 215-276.
- BOURGEOIS J., BUNGENEERS J., DELCOURT A. & ROMMELAERE J. 1987: *Fouilles à Vinderhoute-Molenbrug, campagnes 1985-1986. Occupation mésolithique, habitat du second âge du fer et de l'époque romaine*, *Scholae Archaeologicae* 8, Gent.
- BRENDERS L. 1974: Archeologisch onderzoek naar de kerk van Buizigen, in: Van Passen 1974, 984-985.
- BRENDERS L. 1975: Edegem: kerk van Buizingen, in: *Archeologie*, 2, 84.
- BRUNSTING H. 1937: *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen. Een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus*, Archeologisch-historische bijdragen IV, Amsterdam.
- BUIJL J. & FOKKENS H. 2005: Van steen naar brons. Technologie en materiële cultuur, in: Lauwe Kooijmans e.a., 371-400.
- CROMBÉ PH. 1999: De steentijden in Vlaanderen, in: Art J. (red.) 1999, 165-214.
- CUYT G. 1986: , in: *Archeologia Belgica II*, 85-86.
- CUYT G. & SAS K. (red.) 2003: *Vlekken in het zand. Archeologie in en rond Antwerpen*, Antwerpen.
- DE GROOTE K. 2006:
- DELARUELLE S., MAES M. & VERBEEK C. 2003: De trein stond even stil. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen, in: Cuyt & Sas, 73-84.
- DELARUELLE S. & VERBEEK C. 2004: De metaaltijden op het HSL-traject, in: Verbeek C., Delaruelle S. & Bungeneers J., *Verloren voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen*, Antwerpen.
- DE MULDER G. & DE CLERCQ W. 2001: De Schelde in de ijzertijd, een speurtocht naar mens en rivier, in: BOURGEOIS J., CROMBÉ PH., DE MULDER G. & ROGGE M. (red.), *Een duik in het verleden. Schelde, Maas en Rijn in de pre- en protohistorie*, Publicaties van het PAMZOV - site Velzeke, Gewone reeks nr. 4, Zottegem, 157-179.
- DRENTH E. & LOHOF E. 2005: Heuvels voor de doden. Begraving en grafritueel in bekertijd, vroege en midden-bronstijd, in: Lauwe Kooijmans e.a., 433-454.
- ENGELS A. & VAN IMPE L. 1985: Het urnenveld op de Dorperheide te Kaulille (Gem. Bocholt), *Archeologia Belgica* n.r. I-2, 33-36.

- FOKKENS H. & JANSSEN R. (red.) 2002: *2000 jaar bewoningsdynamiek. Brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden.
- FOKKENS H. & JANSSEN R. 2004: *Het vorstengraf van Oss. Een archeologische speurtocht naar een prehistorisch grafveld*, Utrecht.
- GLASBERGEN W. 1954: Barrow excavations in the eight beatitudes. The bronze age cemetery between Toterfout & Halve Mijl, N.-Brabant - II. The implications, in: *Palaeohistoria*, III, 1-204.
- GERRITSEN F. 2003: *Local identities. Landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*, *Archaeological Studies* 9, Amsterdam.
- GAUTIER S. & ANNAERT R., in voorbereiding: *Een woonerf uit de midden IJzertijd onder de verkaveling Capelakker te Brecht-Overbroek (prov. Antwerpen)*.
- HOEGEN R.D. 2004: Bewoningssporen uit de periode Late IJzertijd - Romeinse tijd (250 v.Chr. - 450 n.Chr.), in: KOOT C.W. & BERKVENS R. (red.): *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei*, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 102, Breda (= Erfgoedstudies Breda 1), 211-271.
- JAGER S.W. 1985: A prehistoric route and ancient cart-tracks in the gemeente of Anloo, in: *Palaeohistoria*, 27, 185-245.
- JANSSEN R. & FOKKENS H. 2002: Een korte biografie van Oss-Horzak, een lokale gemeenschap tussen Maaskant en Heikant, in: Fokkens & Jansen 2002, 315-340.
- KLOK R.H.J. 1988: Prehistoric barrows on the Veluwe, in: *B.R.O.B.* 38, 9-62.
- LAUWE KOOIJMANS L.P., VAN DEN BROEKE P.W., FOKKENS H. & VAN GIJN A. 2005: *Nederland in de Prehistorie*, Amsterdam.
- MERTENS J. 1950: *De oudheidkundige opgravingen in de St.-Lambertuskerk te Muisen (Brab.)*, *Archeologia Belgica* 3, Brussel.
- MERTENS J., VAN IMPE L. & VANDERPIJPEN W. 1977: Het middeleeuws kerkhof van Ouwen, in: *Archeologia Belgica* 196, conspectus 1976, 68-72.
- PARENT J.-P., VAN DER PLAETSEN P. & VANMOERKERKE J. 1989: Les fouilles de sauvetage d'Oudenaarde-Donk, *Les Cahiers de Préhistoire du Nord* 6, 33-43.
- ROOSENS H. & BEEF G. 1965: Bronstijdgrafheuvels op de Haarterheide te Hamont, in: *Archeologia Belgica*, 55, 137-165.
- ROOSENS H., BEEF G. & VAN IMPE L. 1975: *Bijzettingen uit de Urnenveldentijd te Neerpelt, Grote Heide en Achelse Dijk*, *Archeologia Belgica* 178, Brussel.
- VAN DER SANDEN W.A.B. & VAN DEN BROEKE P.W. 1987: *Getekend zand. Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen*, Waalre.
- SANKF M. 2002: *Die Mittelalterliche Keramikproduktion in Brühl-Pingsdorf*, Mainz
- SCHINKEL K. 1998: Unsettled settlement, occupation remains from the Bronze Age and the Iron Age at Oss-Ussen. The 1976-1986 excavations, in: Fokkens 1998, 5-306.
- SCHINKEL K. 2005: Buurtschappen in beweging. Nederzettingen in Zuid- en Midden-Nederland, in: Lauwe Kooijmans e.a., 519-542.
- THEUNISSEN L. 1997: Verandering en continuïteit in het grafritueel in het zuiden der Lage Landen (2900-1100 BC), in: *Lunula, Archaeologia Protohistorica V*, 6-8.
- THEUNISSEN L. 1999: *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'*, onuitgegeven doctoraatscriptie, Leiden.
- THEUWS F.C. 1989: Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000 - 1350, in: Verhoeven & Theuws 1989, 97-216.
- TITEUWS F., VERHOEVEN A. & VAN REGTEREN-ALTENA H.H. 1988: Medieval settlement at Dommelen parts I and II, in: *B.R.O.B.* 38, 229-430.
- VAN DER PLAETSEN P., VANMOERKERKE J. & PARENT J.P. 1985: Mesolithische en Neolithische vondsten aan de Donk te Oudenaarde, *Notae Praehistoricae* 5, 143-146.
- VAN DER WAALS J.D. & GLASBERGEN W. 1955: Beaker types and their distribution in the Netherlands, *Palaeohistoria* IV, 5-46.
- VAN GHIFFEN A.E., ADDINK-SAMPLONIUS M. & GLASBERGEN W. 1971: Een grafheuvel te Putten (GLD.), in: *Helinium* XI-2, 105-123.
- VAN IMPE L. 1983: Het oudheidkundig bodemonderzoek in Donk (Herk-de-Stad) 1977-1982, in: *Archeologia Belgica*, 255, 65-94.
- VAN IMPE L. 1991: Aristokratische graven uit de 5de/4de eeuwen v. Chr. en Romeinse cultusplaats op de 'Rieten' te Wijshagen (gem. Meeuwen-Grutrode). Interimverslag, *Archeologie in Vlaanderen I*, 55-73.
- VAN PASSEN R. 1974: *Geschiedenis van Edegem*, Edegem.

VAN REGTEREN-ALTENA H.H. 1989: Opgravingen te Dommelen 1982-1987, in: Verhoeven & Theuws 1989, 49-55.

VAN WAVEREN A.M.I. 2005: *Een archeologische opgraving aan de Voorderstraat te Riethoven, gemeente Bergeijk (N.-Br.)*, Groningen. ARC-Rapporten 2005-50.

VERBEECK H. 2004: Een nederzetting uit de Midden-IJzertijd te Kontich-Blauwe Steen (prov. Antwerpen), in: *Archeologie in Vlaanderen 8*, 105-122.

VERBEEK C., MAES M. & VANWESENBECK V. 2001: IJzertijd-nederzetting op het HSL-traject te Ekeren-Het Laar, in: *Lunula IX*, 97-100.

VERHAERT A. & ANNAERT R. 2003: Begraving en bewoning te Hove: IJzertijd en Middeleeuwen van naderbij bekeken, in: *Cuyt & Sas 2003*, 107-114.

VERHOEVEN A. 1989: Middeleeuws aardewerk uit Bergeijk, in: Verhoeven & Theuws 1989, 217-243.

VERHOEVEN A. & THEUWS F. 1989: *Het Kempentproject 3. De Middeleeuwen centraal*, Waalre.

VERHOEVEN A.A.A. 1998: *Middeleeuws gebruiksaardewerk in Nederland (8de-13de eeuw)*, Amsterdam Archaeological Studies 3, Amsterdam.

VERMEULEN F. 1992: *Tussen Leie en Schelde. Archeologische inventaris van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek*, Gent. (= Archeologische inventaris vlaanderen, buitengewone reeks)

VERWERS G.J. 1972: Das Kamps Veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit, in: *Analecta Praehistorica Leidensia*, 5, 1-174.

Bijlagen

- Plaat I: grondplan vak I
- Plaat II: grondplan vak II
- Plaat III: silex artefacten
- Plaat IV: aardewerk uit de ijzertijd
- Plaat V: Romeins aardewerk
- Plaat VI: Karolingisch aardewerk uit Badorf
- Plaat VII: volmiddeleeuws aardewerk uit het Maasland
- Plaat VIII: volmiddeleeuws roodbeschilderd aardewerk uit het Rijnland
- Plaat IX: volmiddeleeuws lokaal vervaardigd aardewerk
- Plaat X: volmiddeleeuws aardewerk (foto's)
- Tabel 1: overzicht volmiddeleeuwse randtypes
- Tabel 2: inventaris van de dierlijke resten

Type	Beschrijving
L1D	Haaks naar buiten geknikte rand met afgeronde top
1E	Korte, opstaande tot licht naar buiten geduwde rand met afgeronde top op korte hals
L4	Bovenaan verbrede (trechtersvormige) rand met afgeplatte top op een uitstaande hals
L6	Aan de buitenzijde licht verdikte en afgeronde rand, scherp afgesneden aan de binnenzijde
L17	Bovenaan afgeplatte rand met een aan de buitenzijde verdikte lip op een uitstaande hals
L26B	Korte sikkkelrand met uitgesproken dekselgeul
L29A	Licht ondersneden rand met driehoekige doorsnede op een uitstaande hals
L31	Zware, uitstaande, langgerekte en afgeronde rand
L68B	Haaks naar buiten geplooid blokrand

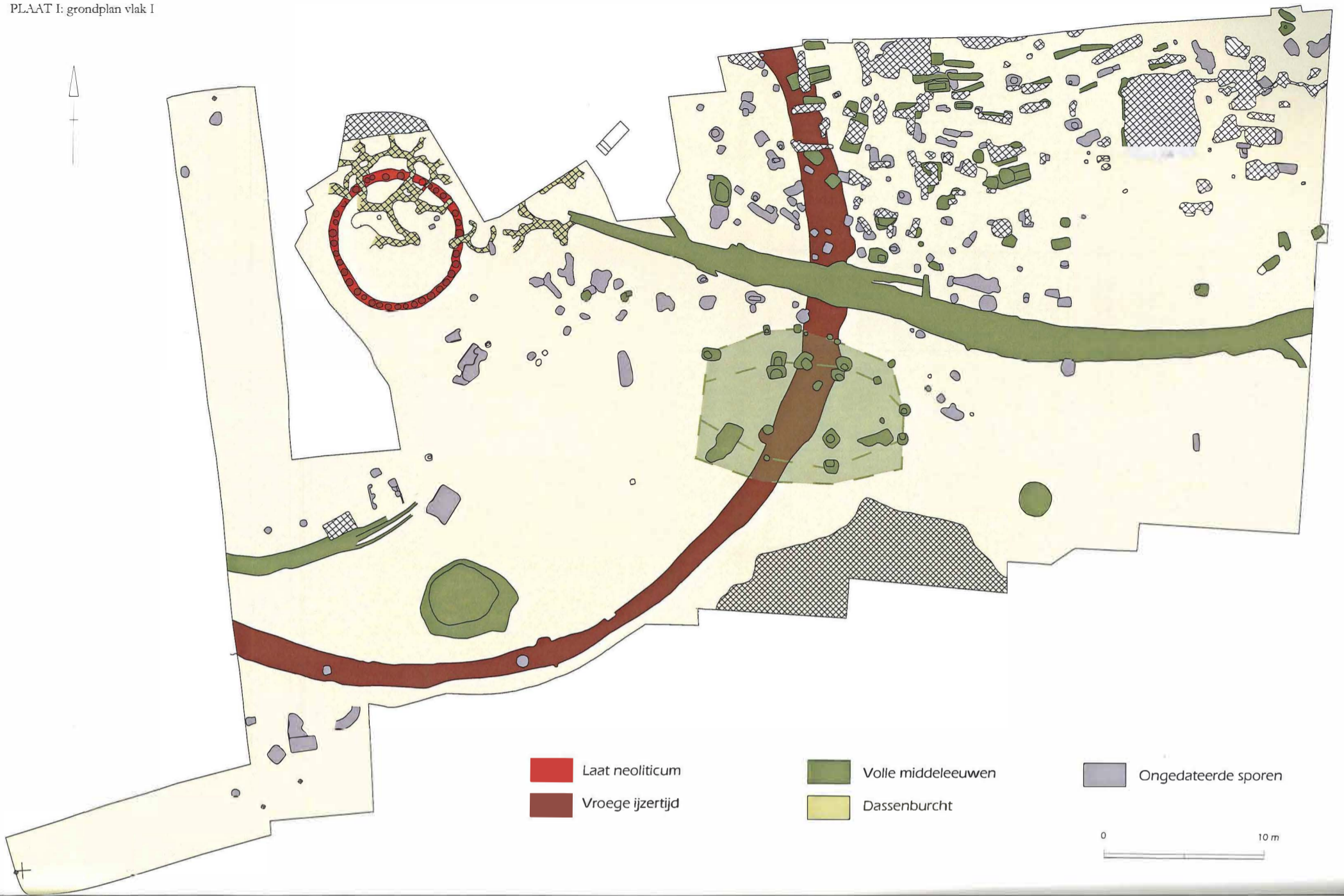
Tabel 1: Beschrijving van de meest voorkomende randtypes van volmiddeleeuws aardewerk (uit: De Grootte 2006, 101-122).

TABEL 2 : INVENTARIS VAN DE DIERLIJKE RESTEN

	Romeins graf	waterput	gracht	kuil
Edegem		98	47	73
05 ED		VII	I	II
	WP spoor	1	36	36
VOGELS				
ongedetermineerde vogelresten	2	-	-	-
ZOOGDIEREN				
paard (<i>Equus ferus</i> f. <i>caballus</i>)	-	-	1	-
varken (<i>Sus scrofa</i> f. <i>domestica</i>)	-	3	-	1
rund (<i>Bos primigenius</i> f. <i>taurus</i>)	-	27	-	-
schaap (<i>Ovis ammon</i> f. <i>aries</i>) / geit (<i>Capra aegagrus</i> f. <i>hircus</i>)	-	1	1	-
ongedetermineerde zoogdierresten	-	32	16	-
mens (<i>Homo sapiens</i>)	-	-	-	1
ongedetermineerd dierlijk materiaal	6	-	-	-

PLAAT I: grondplan vlak I

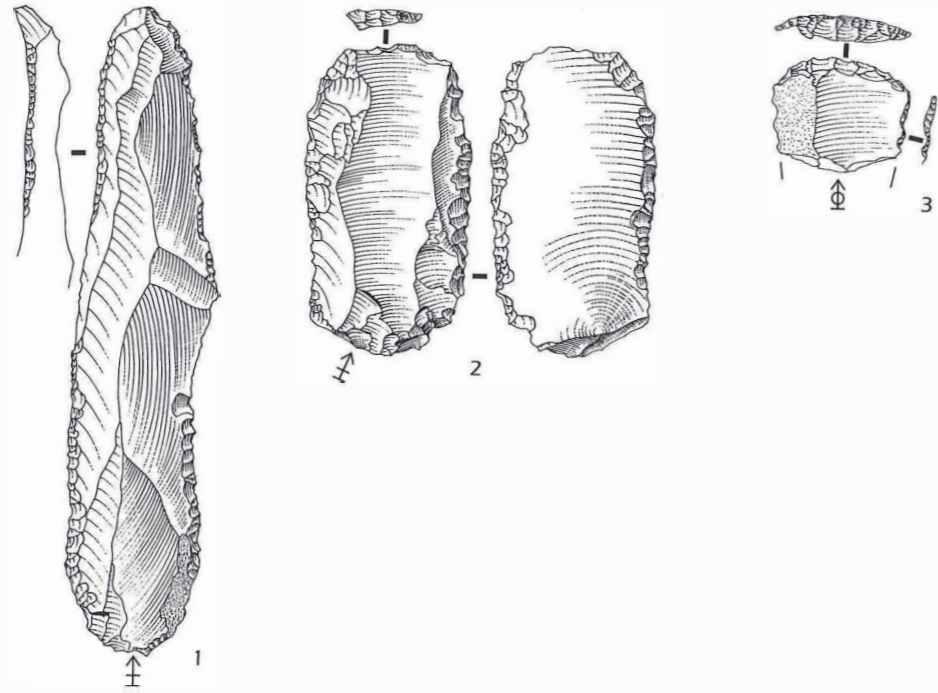

PLAAT II: grondplan vlak II

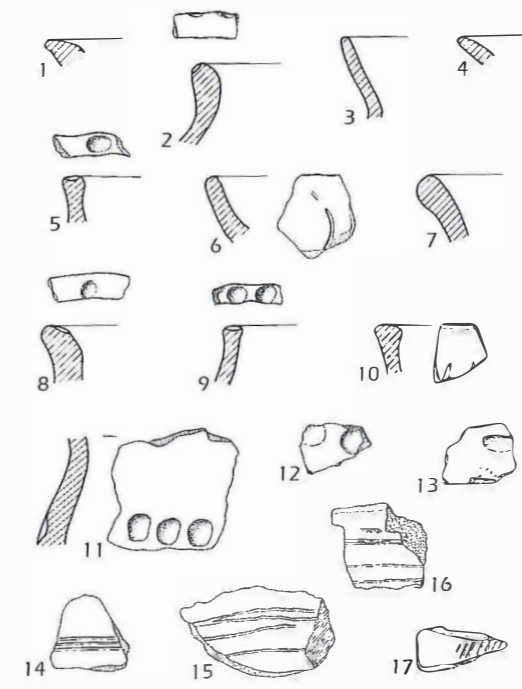

PLAAT III: silexartefacten (schaal 1:1)

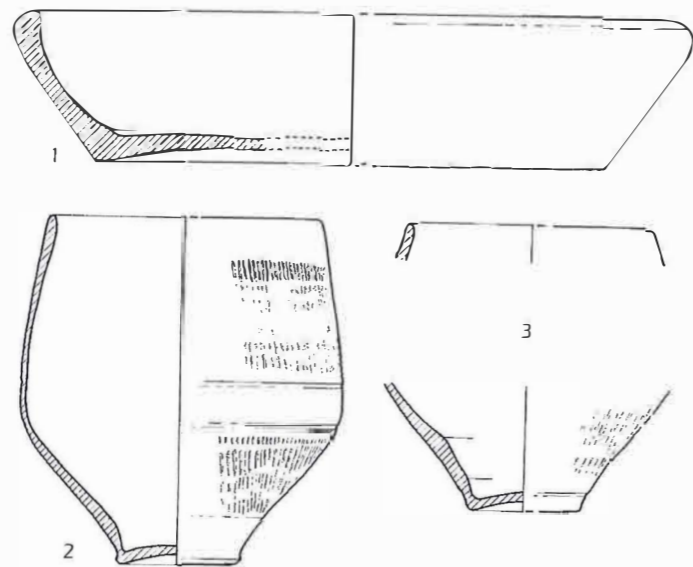

PLAAT IV: IJzertijdceramiek (schaal 1:3)

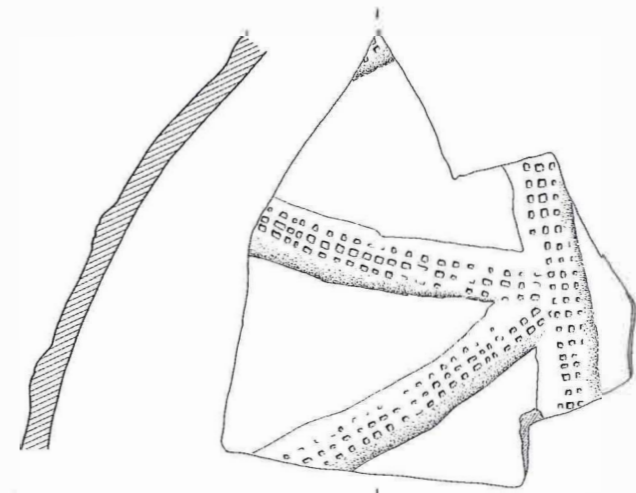

PLAAT V: Romcins aardewerk uit het crematiegraf (schaal 1:3)

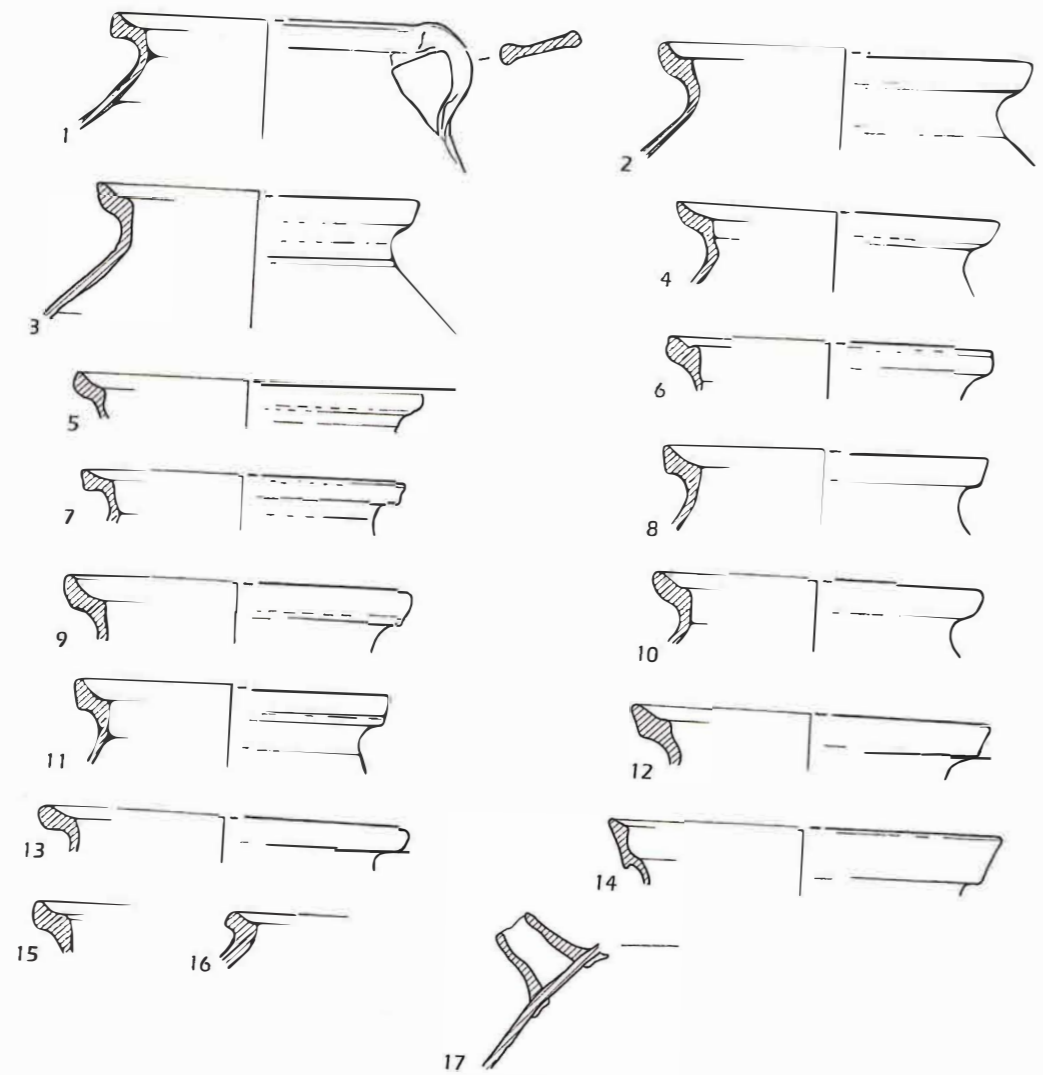

PLAAT VI: Karolingisch Badorf-aardewerk (schaal 1:3)

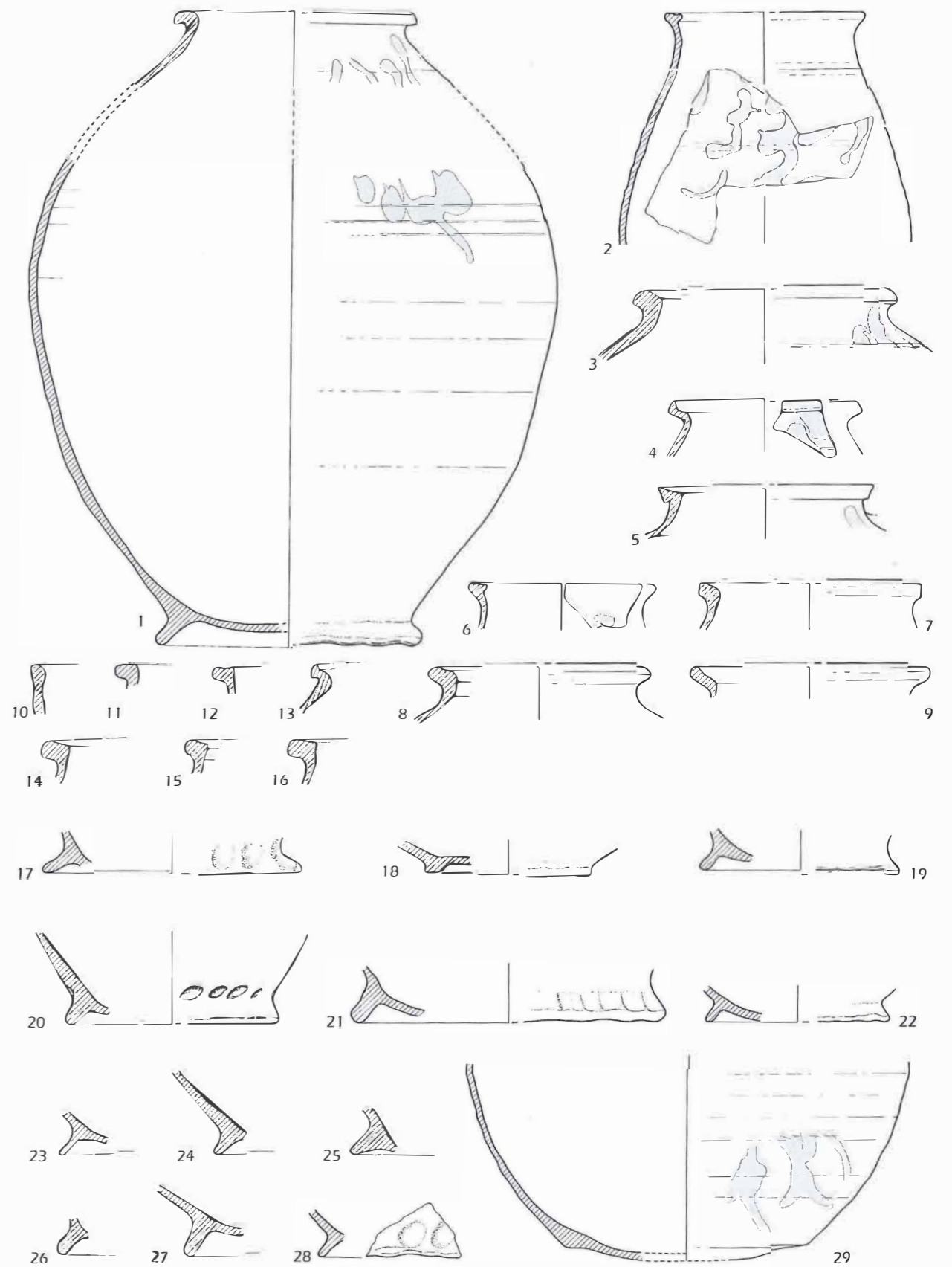

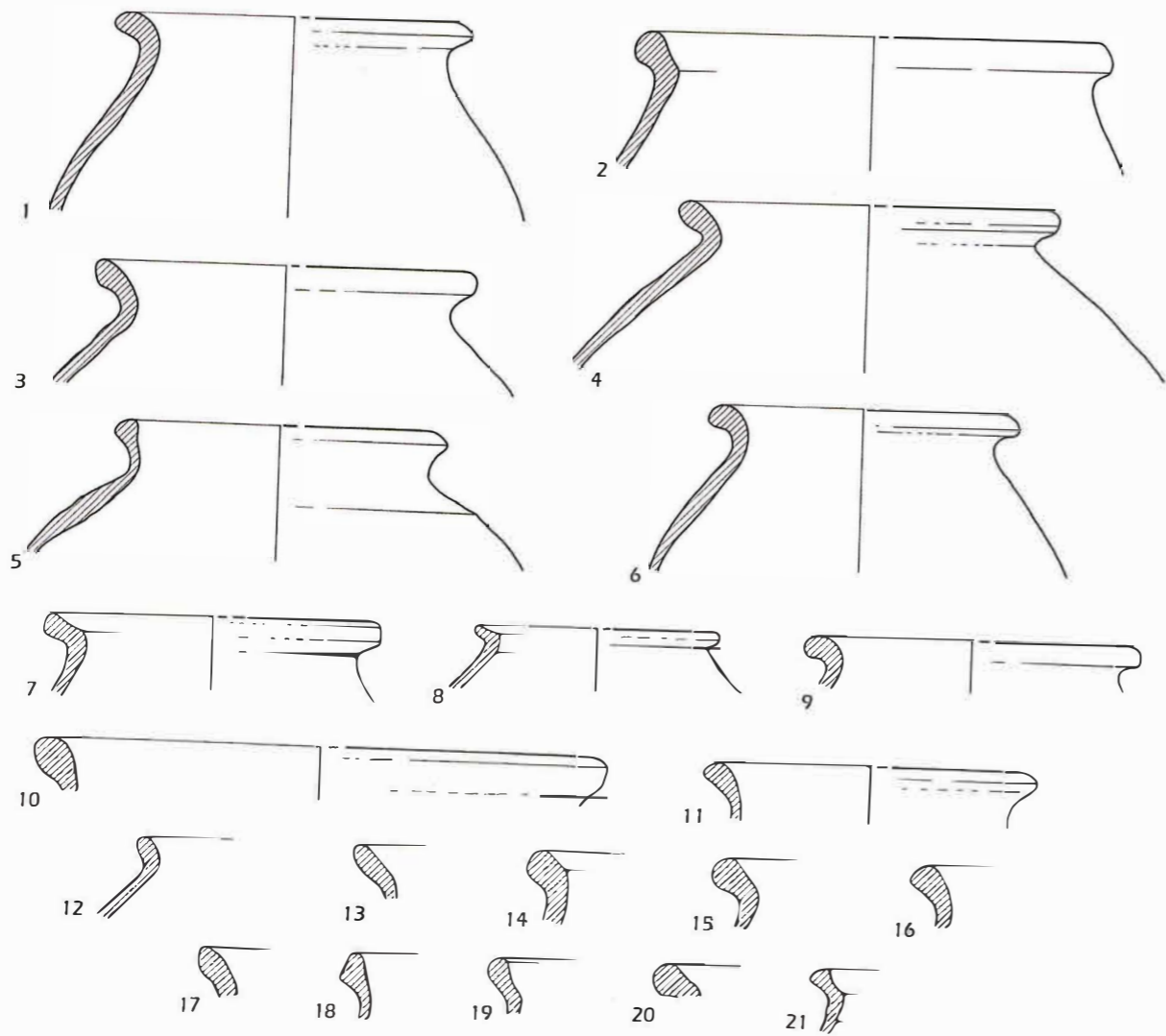
PLAAT VII: volmiddenleeuws Maaslands aardewerk (schaal 1:3)

PLAAT VIII: volmiddenleeuws roodbeschilderd aardewerk uit het Rijnland (schaal 1:3)

Karolingisch Badorf-aardewerk

Roodbeschilderd aardewerk

Roodbeschilderd volmiddleeuws aardewerk

Bodem van een pot in roodbeschilderd aardewerk

Volmiddleeuws aardewerk uit het Maasland

Volmiddleeuws aardewerk uit het Maasland

Lokaal vervaardigd volmiddleeuws aardewerk

Lokaal vervaardigd volmiddleeuws aardewerk

Lokaal vervaardigd volmiddleeuws aardewerk

Spinsteentje in Maasland aardewerk